

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

HİNT DİNLERİNDE ANTROPOMORFİK TANRI: GANESHA ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Sevgi ÖZDEMİR

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Merve AR

SAMSUN
2023

TEZ KABUL VE ONAYI

Sevgi ÖZDEMİR tarafından, Dr. Öğr. Üyesi Merve AR danışmanlığında hazırlanan “HİNT DİNLERİNDE ANTROPOMORFİK TANRI: GANESHA ÖRNEĞİ” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 21.9.2023 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Cengiz BATUK Ondokuz Mayıs Üniversitesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Merve AR Ondokuz Mayıs Üniversitesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Emine BATTAL Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Ahmet TABAK
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐

Hayır ☒

... / ... / 2023
Sevgi ÖZDEMİR

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : HİNT DİNLERİNDE ANTROPOMORFİK TANRI: GANESHA
ÖRNEĞİ

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 14/06/2023 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 15

Tek kaynak oranı : % 3 çıkmıştır.

14 /06 / 2023
Sevgi ÖZDEMİR

ÖZET

HİNT DİNLERİNDE ANTROPOMORFİK TANRI: GANESHA ÖRNEĞİ

Sevgi ÖZDEMİR

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/Dinler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Ağustos/2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Merve AR

İnsan, var olduğu ilk andan itibaren hayatını anlamlandırma yoluna gitmiş ve bu yolda tanrı, insan yaşamında salt özne haline gelmiştir. Hayatın tüm pratiğini etkileyen tanrı her daim zihinlerde yer edinmiş, insan onu düşünmekten, ona şekil biçmekten kaçamamıştır. Bunun bir sonucu olarak da dünyada var olan dinlerin büyük bir oranında tanrılar antropomorfik bir biçimde varlık bulmuştur. Öyle ki bu antropomorfik tanrı zihinde kalmayıp günlük hayata sudur ederek, halkın içinde somut bir şekilde hayatını sürdürmüştür. Tanrısal alemde antropomorfizmin zirve yaptığı ülkelerden biri ve en önemlisi Hindistan'dır ve Hint dinleri bilinen en eski din olma özelliğinden dolayı, diğer bazı dinlerdeki tanrı tasavvurunu etkileme açısından oldukça önemlidir. Hindistan tarihinde tanrılar her daim insan-hayvan formları ile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hint dinlerinde tanrının şeklinden çok işlevi önemlidir ve tanrıda betimlenen her uzvun bir görevi vardır. Hindistan'daki binlerce tanrı, insanlarla iç içe yaşamaktadır ve insan-tanrı işbirliği, tanrıya yakınlığın göstergesidir. Bu ülkede tanrılar ve insanlar birbirine muhtaç, birbirine benzerdir. Bugün bu tanrıların en önemlileri Hindistan'ın tüm halkının tapındığı besmele (başlangıç) tanrısı Ganesha'dır. Ganesha, fil başındaki hortumu ile dünyayı içine çektiğini, şişman göbeği ile iyiliğin ve kötülüğün içinde olduğunu, buna paralel olarak da her şeyin insanın içinde olduğunu sembolize eder. Nitekim Hindu insanına göre tanrı dahil her şey insanın içindedir ve kişi neyi yaşıyorsa içinden onu çıkarır.

Tüm bunlar göz önüne alındığında bu çalışma üç bölüme ayrılmış olup ilk bölümde antropomorfizmin kavramsal analizine yer verilerek monoteist ve politeist bazı dinlerin antropomorfik tanrı tasviri kabaca verilmiş ve Hint tanrıları ile mukayese edilebilmesi amaçlanmıştır. Akabinde Hindu tanrılarının antropomorfik özelliklerine değinilerek reelde görünen ve sembolize ettiği anlamlar tartışılmış, bir Buddhist felsefesi olan "her şey değişime açıktır" ilkesi zihinlerde sabit tutularak, Hint dinlerindeki antropomorfik tanrı anlayışının tarihsel süreç içerisindeki evrimi analiz edilmiştir. Son olarak da tüm Hindistan'da dün ve bugün önemini koruyan tanrı Ganesha her yönüyle okuyucuya sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Tanrı, Antropomorfizm, Hint Dinleri, Ganesha.

ABSTRACT

ANTHROPOMORPHIC GOD IN INDIAN RELIGIONS: SPECIFIC TO GANESHA

Sevgi ÖZDEMİR

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of Philosophy and Religious Studies
History of Religions Programme
Master, August/2023
Supervisor: Assit. Prof. Merve AR

Humanbeing has tried to make sense of the life right from the start and the God has become a pure subject in humanbeing's life in this sense-making path. The God that affects the whole practice of life has always been stuck in one's mind and, the humanbeing could not refrain from thinking about him and shaping him. As a result of this, gods have come into existence antropomorphically in the majority of religions existing all around the world. In fact the antropomorphic god has not only remained in the humanbeing's mind but also it has emerged in Daily life and has kept its existence concretely. One of the countries where anthropomorphism peaks in the divine realm and the most important is India and due to the fact that Indian religions are the oldest known religion, they are very important in terms of influencing the conception of god in some other religions. In the history of India, gods have always existed in human-animal forms. In Indian religions, the function of the god is more important than the shape, and every limb depicted in the god has a task. Millions of gods in India live together with people, and human-god cooperation has been a sign of closeness to God. In this country, gods and humans need each other and are alike. While humans reside on earth, gods live in the sky. The most important of these deities today is Ganesha, the basmala (initially) deity worshiped by all the people of India. Ganesha, with its trunk on an elephant's head, inhaling the world, with its fat belly, symbolizes that good and evil are in it, and in parallel, everything is inside man. As a matter of fact, according to Hindu people, everything, including God, is inside a person, and whatever the person experiences, he gets that emotion out of himself.

Considering all these, this study is divided into three parts, In the first chapter, by giving a conceptual analysis of anthropomorphism, it is aimed to compare some monotheist and polytheist religions with Indian gods by giving a rough depiction of anthropomorphic gods. Afterwards, the anthropomorphic features of the Hindu gods are mentioned and the meanings that appear and symbolize in reality are discussed, the evolution of the anthropomorphic god understanding in Indian religions in the historical process has been analyzed by keeping the principle of "everything is open to change", which is a Buddhist philosophy, in mind. Lastly, the god Ganesha, which preserves its importance in India yesterday and today, is presented to the reader in every aspect.

Keywords: History of Religions, God, Anthropomorphism, Indian Religions, Ganesha.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Tanrı, her insanın dönem dönem merak konusu olmuştur. İnsan doğumundan itibaren tanrıyı çoğu zaman kurgusal benzetmelerle gündemine getirmiştir. Günümüzde tanrı inancını en yoğun bir şekilde hayatının içine sokan ülkeler arasında Hindistan başta gelmektedir ve aynı zamanda bu ülke tanrı ile insanın yoğun bir şekilde iç içe geçtiği bir ülkedir. Dünyanın en kalabalık ülkelerinden biri olan Hindistan’da nasıl bir tanrı inancı hakimdir? sorusu bu çalışmaya yönelmemizdeki temel problemlerden biri olmuş ve neticesinde titizlikle yürütülen bir araştırmanın ardından sorunun cevabını alabileceğimiz bir çalışma ortaya koymamızı sağlamıştır. Çalışmamız esnasında tüm teknolojik imkânları kullanarak ve alandaki literatürü büyük bir titizlikle tarayarak çalışmamızı tamamlayabildik. Araştırma boyunca Hindu tanrı tasavvuru, daha da ilgimizi çekerek bizi içine aldı. Hindu tanrılar hakkında yazılanları okurken, görselleri incelerken ve bütün bunları yazıya aktarırken tanrı-insan diyalogunu ruhen ve bedenen hissettik. Bütün bu çalışmalardan yola çıkarak ulaştığım kanaat, bir araştırmadaki esas noktayı ilk adımın oluşturduğudur. İlk adımında ve daha fazlasında emeği olan, beni cesaretlendiren, tüm bu süreçlerde yanımda olup, bu tezin başlığını ve içeriğindeki her ayrıntıyı oluşturmamda öncülük eden ve dolayısıyla yolun yarısından fazlasını kat etmemi sağlayan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Cengiz BATUK’a, akabinde tez çalışmamı bitirmemde yanımda olan, süreç boyunca ilgisini ve rehberliğini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Merve AR’a ve varlığıyla, desteğiyle her daim yanımda olan sevgili eşim Serkan ÖZDEMİR’e teşekkürlerimi sunarım.

Sevgi ÖZDEMİR.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
1.3. Araştırmanın Problemi	3
1.4. Araştırmanın Yöntemi	5
2. ANTROPOMORFİZM	7
2.1. Giriş	7
2.2. Antropomorfizm	9
2.3. Monoteist Dinlerde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	11
2.3.1. Yahudilikte Antropomorfik Tanrı	12
2.3.2. Hristiyanlıkta Antropomorfik Tanrı	15
2.3.3. İslam Dininde Antropomorfik Tanrı	18
2.4. Politeist Dinlerde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	21
2.4.1. Antik Yunan Dininde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	23
2.4.2. Antik Mısır Dininde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	26
2.4.3. Antik Mezopotamya Dinlerinde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	29
2.5. Değerlendirme	32
3. HİNT DİNLERİNDE ANTROPOMORFİK TANRI	34
3.1. Giriş	34
3.2. Vedic (Brahmanizm) Dönem Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	36
3.2.1. Evrimci Tanrılar: Brahman, KA	45
3.3. Upanishadlar Dönemi Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	48
3.3.1. Tanrısal Âleme Yeni Bir Ekol: Vishnu	54
3.4. Budizm (Sentez) Dönemi Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	57
3.5. Reform Dönemi Antropomorfik Tanrı Tasavvuru	63
3.6. Değerlendirme	69
4. ANTROPOMORFİK/ZOOMORFİK BİR TANRI OLARAK GANESHA	71
4.1. Giriş	71
4.2. Ganesha Kimdir?	73
4.3. Mitolojik Bir kahraman: Tanrı Ganesha	76
4.4. Ganesha'nın Antropomorfik-Zoomorfik Özellikleri ve Mahiyeti	79
4.5. Tanrı Ganesha'nın Fil Başı ile Hindu İnancı Arasındaki İlişki	83
4.6. Değerlendirme	85
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	86
KAYNAKÇA	89
ÖZ GEÇMİŞ	95

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Bir tanrıyı, metafizik bir olguyu, aşkın bir varlığı, kavramsal ve mantıksal bir çerçeveye oturtmak oldukça zordur. Buna rağmen metafiziği kavramlaştırmak da ancak akılla mümkündür ve bu yüzden kutsalın akla hitap etmesi beklenir. Nitekim akıl sahibi olmayandan tanrı inancı da beklenemez. Yanı sıra akıldan öte sezgiye ağırlık veren dini inanışlar da mevcuttur. Bu söylem ışığında, sözgelimi tanrı-insan birlikteliğinde sezgiye yoğunluk veren, nicel tanrı anlayışı hakim ve oldukça kompleks bir yapıya sahip olan ülkelerden biri Hindistan'dır. Hindistan oldukça kalabalık, kozmopolit bir inanç sistemine sahip olan ve çok tanrılı dinlere ev sahipliği yapan bir ülkedir. Bu nedenle dinler tarihi alanının ilgisini çeken ülkelerden biri olmuştur. Gerek köklü inanç yapısı ile gerek iç içe geçen dinleri ve tarihi ile bu alanda merak uyandırmaktadır.

Dünyada her ne kadar ön saflarda görünmesi nedeniyle Hinduların yaşantısı dikkat çekse de asıl önemli olgu, bu yaşantıya sebep olan ve halkın tüm pratiğini etkileyen tanrıları anlayışlarıdır. Bu yüzden çalışmamızın konusu Hindistan'a özgü dinlerin mensubu olan halkın, hayatının her alanına serpiştirdiği tanrı algısını incelemek olmuştur. Ayrıca çalışmanın içeriğinde Hint dinlerindeki antropomorfik tanrı anlayışı merkezde tutulurken, bütüncül bir bakış açısı sağlayabilmek adına farklı dinlerdeki benzer tanrı anlayışlarına da yer verilmiştir. Akabinde alan daraltılarak Hinduların en önemli tanrılarından birisi olan Ganesha, onun yaşantısı, antropomorfik tasviri ve yanı sıra Ganesha'ya atfedilen tüm anlatılar konu edilerek asıl konumuz zihinde şematize edilmeye çalışılmıştır.

1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

İnsan var olduğu andan itibaren sonsuz bir anlam arayışı sürecine girmiştir. İnsanı anlamak, onun hayatını anlamlandırdığı inancını anlamaktan geçer. Zira kişi, çoğunlukla inandığını yaşar ve bu noktada hayatının büyük bir bölümünü inancına göre şekillendirir. İnancın temel öznesi ise, aşkın varlık olan tanrıdır. Tanrı inancı, her insanda olduğu gibi her ülkede ve toplumda farklılık gösterir. Bunun birçok nedeni vardır. Coğrafi etkiler, çevresel faktörler, sosyal-siyasal durumlar, yetişilen aile gibi etkenler dini farklılıkların sebebi olarak gösterilebilir. Her coğrafyanın tanrısı, o coğrafyada yaşayan insanın ve kültürün aynasıdır. Nitekim Antik Mısır'ın tanrı tasvirlerinden biri ülkenin kalbi olan Nil Nehri'ne istinaden timsah şekilli tanrı,

Hicaz'ın tanrı tasvirleri, bölgenin coğrafyası kayalık, çöl ve taşlardan oluşmasından dolayı, taş görünümlü tanrılardır. Kısacası tanrı algısı, insanın yaşadığı coğrafya ile doğru orantılıdır. Ancak bunların yanı sıra kutsala bir form atfetmeyen, şekil biçmeyen ve hatta ona, mükemmelliğini zedeleyeceği gerekçesi ile isim dahi vermeyen topluluklar da mevcuttur.

Toplulukların birçoğunun tanrı inancında olduğu gibi Hindu halkının tanrı anlayışı da doğdukları bölgenin geleneklerinden payını almıştır. Hindistan özellikle tüm dünyada kabul gören inançlar arasında bilinen en eski inancın izlerini taşıyan bir ülke olma özelliğinden dolayı önemlidir. Farklı ritüelleri, ilginç tanrı anlayışları tarihin her döneminde dikkat çekmiştir. Geçmişten bu yana Hindu halkı, kendi dini ritüellerini kendileri belirledikleri gibi monoteist dinlerden de etkilenmiş, bazen bu dinleri olduğu gibi benimsemiş ve bazen kendi inançları ile harmanlayıp hibrit inanç sistemlerini oluşturmuşlardır. Bizim bu çalışmadaki amacımız ise, yazılı kronolojik bir tarihi seyri olmayan ve buna bağlı olarak hem inanç hem kültür hem de yaşayış biçimleri doğru anlaşılmayan Hindu halkının, tüm pratiğini yönlendiren tanrılarını objektif bir şekilde okuyucuya sunmaktır. Bu da nihayetinde Hindu gelenekleri ve inançları arasındaki bağı kurarak realist bir bakış açısı kazandırabilmek ve böylece subjektif medyanın topluma yansıttığı gerçek dışı bilgilerin arka planında yatan gerçeği göstermek açısından önemlidir. Nitekim bir dönem tanrı Ganesha'ya sunulan sütün birkaç dakika sonra yok olduğunu gören gazete ve televizyonlar tüm dünyada yankı uyandıran “tanrı Ganesha fil başındaki hortumu ile bütün sütü içti”¹ başlığını açmış ve böylece Ganesha tüm dünyada tanınan en önemli ve korkulan tanrı olmuştur. Her ne kadar Ganesha için yapılan süngerimsi heykelin yapısından dolayı sütü emdiği gerçeği ortaya konmuş olsa da toplumun zihninde yer eden ilk söylem bozulmamış ve günümüzde Hindistan dışında kalan toplumların bir kısmında Hindu halkının inanç sistemi yanlış anlaşılacak cehalet söylemlerine kadar ileri gidilmiştir. Bu olay taraflı medyanın insan algısı üzerindeki etkisinin ne derece önemli olduğunun göstergesidir.

Hindistan hem tanrı anlayışı hem de kültürel yaşam alanında oldukça karmaşık bir yapıya sahip olduğundan yukarıda verdiğimiz örnekten de görüldüğü üzere yanlış

¹ “The “Milk Miracle” That Brought India to a Standstill”, *BBC News*, (December,14,2016), <https://www.bbc.com/news/av/magazine-38301718>, (11/10/2023).

anlaşılmaya ve günümüz dünya basınına yanlış yansıtılmaya oldukça müsait bir ülkedir. Bunun temel sebeplerinden biri de Hint dinlerini realist ve kronolojik olarak ortaya koyan kaynakların yeterli derecede tercüme edilmemesi ve bilhassa Hindu halkının sözlü geleneklerinin yazılı geleneklerinden daha önemli olmasıdır. Böylece bu çalışma literatüre Hint tanrı anlayışının antropomorfizm bağlamındaki inancını ortaya koyma açısından mütevazı bir kaynak sağlayacaktır.

Hint dinlerindeki tanrı kavramının antropomorfizm özelinde analizi yapılarak tanrı anlayışına farklı bir anlayış kazandırmak da ayrıca amaçlarımızdan bir diğeridir. Nitekim insan zihninin kalıbı dışına çıkması oldukça zordur. Zihinsel düşünmenin metafiziksel sonucu zorunlu olarak antropomorfik bir tanrı motifini ortaya çıkarır. Hint dinlerindeki tanrı anlayışının insan zihni ile bağını kurarak ilerlettiğimiz çalışma, hem okuyucuya Hint dinlerindeki tanrı anlayışını, en yalın haliyle kavratılabilmeyi amaç edinmiş hem de literatüre katkı sağlayacağı için önem kazanmıştır. Ayrıca çalışmada, farklı dinlerdeki antropomorfik tanrı motiflerini işleme sebebimiz yüzyıllar boyunca varlık göstermiş Hint dinlerinin diğer dinler ve tanrılarından etkilenmiş olma ihtimalindendir. Bu ihtimalin neticede doğruluk değeri var ise, bize farklı dinlerin tanrı anlayışları ile Hint dinlerindeki tanrı anlayışı arasındaki ilişkiyi kurabilmemizi ve insani etkileşimlerin önemini kavramamızı sağlayacaktır. Nitekim antropomorfik tanrı tasavvuru insan düşüncesindeki tanrı figürünü ortaya koymak açısından önemlidir.

1.3.Araştırmanın Problemi

Hindistan'da insanlar, tanrılarını tamamen hayatlarının içine dâhil etmişlerdir. Hindu ailelerinin evlerine kadar giren tanrıları, o ailenin hayatının neredeyse tamamını yönlendirmektedir. Böylece kutsal ile kutsal olmayan iç içedir ve birbirlerine muhtaçtır. Bu ülkede tanrı ile insan çoğu zaman yaşantı ve biçim olarak birbirine benzemektedir. Bunun sonucu olarak da antropomorfizm, tanrısal alana dâhil olmuştur. Antropomorfizm yani insanbiçimcilik, insanın kendi biçimini kutsala, doğaya vb. atfetmesidir. Kendi biçimini kutsala atfetmede salt özne insandır. Zira insan düşüncesi fiziksel özelliklerinden, çevresel faktörlerden, yaşadığı coğrafyadan ve zihninden bağımsız değildir. Ayrıca, herhangi bir şekilde bilgisi olamayanın zihinlerde düşüncesi de mümkün olamayacağı anlayışının bir sonucu olarak insanoğlu her dönem gizemli olanı merak etmiş ve dolayısıyla somut bir alanı olmayan kutsalı kendi kalıplarına dâhil etmiştir. Bu gizemlerden en önemlisi tanrı

inancıdır. Tanrı her daim bir soru işaretidir ve onu tasvir eden dinlere göre bazen insan, bazen hayvan, kimi zaman doğa ve bazen de bilinmeyendir. Ancak tanrı çoğu zaman kendisini tasavvur edenin zihnindeki tasvirine bağımlı olarak şekil bulmuştur. İnsanın kendi kalıplarına dahil ettiği tanrı düşüncesi, sonucunda antropomorfik bir tanrı tasavvuruna zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşımın en güzel örneğini bugün ve geçmişte Hindistan oluşturmuştur.

Hindistan'da inanılan binlerce tanrıyı, bu tanrı anlayışlarının sebep olduğu yaşam şekillerini ve bu yaşam şekillerinin tarihsel art alanını, coğrafi ve kültürel izlerini önemsemeden ortaya koyan televizyon ve gazeteler, sonucunda dünya basınında yankı uyandıran problemlerin müsebbibi olmuştur. Hindistan dışında bulunan ülkeler veya topluluklar, Hindu halkının inancını tam anlayamamış ve Hindu halkının hem tanrılarına hem şahıslarına acımasız eleştirilerde bulunmuşlardır. Literatürde farklı dillere çevrilmiş kaynakların azlığı temel problemlerden biri olmakla birlikte Hindu halkının birçok alanda geleneklerini sözlü devam ettirmeleri de birçok probleme önemli ölçüde zemin hazırlamıştır. Bundan mütevellit bu çalışma ile Hint düşüncesinin önemli bir bölümünü oluşturan antropomorfik tanrı tasavvurları ele alınarak, Hint dinlerini doğru anlayabilmek amaçlanmaktadır. Hindu halkının temel yapısı olan ailelerinin, bir ferdi olarak hayatını idame ettiren tanrılarının, bir ailenin günlük hayatına ne derece etki ettiğini görmemizi sağlayacak olan çalışmamız, bunun yanı sıra farklı dinlerdeki antropomorfik tanrılara da değinerek karşılaştırma imkanı verecek ve kutsalı anlama fırsatı sağlayacaktır. Ayrıca Hinduların tanrı anlayışları tüm dünyanın ilgisini çekmiş oldukça karmaşık bir konu olmakla birlikte, herkesin kendi süzgecinden geçirip taraflı bir bakış açısıyla tanrıyı yücelten veya aşağılayan söylemlerde bulunmasına oldukça müsaittir.

Çalışmamızdaki asıl problem Hindu tanrılarının neden antropomorfik özellikler taşıdığıdır. Nitekim tek tanrı inancına sahip olduğunu iddia edenlerin söylemlerine göre tanrı soyuttur ve hiçbir şeye benzetilmez. Fakat Hindularda bunun tam tersi söz konusudur. Tanrı diye nitelendirdikleri ya da tanrının kendisine sirayet ettiğini iddia ettikleri varlıklar çoğunlukla antropomorfik özellikler taşımaktadırlar. Örneğin; Ganesha, fil başlı ve insan bedenli olarak sembolize edilmekte ve söz gelimi tanrı adı altında fakat mahiyeti itibari ile bir tanrı yardımcısı sıfatı ile kendisine ibadet edilmektedir. Bu bağlamda Hint dinleri tanrılarının antropomorfik özellikler taşımasının nedeni ve buna bağlı kaçınılmaz olarak arkasından gelecek olan

tanrıların bu antropomorfik özelliklerine binaen ifade ettikleri sembolik anlamların ne ifade ettiği, tezimizin asıl problemi olacaktır. Böylece bugün geniş kitlelerde yer işgal eden Hint Dinleri inançlarının arka planını da ortaya koymuş olacağız. Ayrıca bu çalışma dinler tarihi alanına ve literatüre de mütevazı bir yazılı kaynak sağlayacaktır.

1.4.Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmanın ilk bölümünde anahtar kelimelerden biri olan Antropomorfizm kavramı, bir kavram olmaktan çıkarılıp, hermonetik incelemeler ve farklı dinlerdeki kullanımları sonucu ortaya çıkan anlamları, kavramsal çözümleme ve kuram analizi metodu ile işlenmiştir. Ayrıca ilk bölümde kavramsal çözümlemenin yanı sıra bütüncül yaklaşım yöntemi de kullanılmıştır. Buna göre bu bölümde antropomorfizm kavramının dinler tarihi alanındaki kullanım amacı ve farklı anlamları ortaya konularak, politeist ve monoteist dinlerdeki kullanımına kabaca birkaç örnek verilmiştir. Bu örneklerin, Hint dinleri ile benzerliği konunun bütünlüğü açısından önem arz etmektedir. Böylece farklı kültür, ülke ve inanca sahip insanların tanrı anlayışlarındaki benzerliklerini karşılaştırma fırsatımız olacaktır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Hindistan teolojik verileri ışığında tarihsel süreç temel alınarak, sistematik veri toplama ve bununla birlikte bütüncül yaklaşım metoduyla veriler analiz edilmiştir. Hindu tanrılarının antropomorfik özellikleri hem tarihsel süreçte hem de alanda yaşayan toplumlar arasında tefrika gösterdiğinden, genel geçer tanrıları merkeze alarak tanrının fiziksel görünümünden ziyade arka planda anlam bulan metafizik değeri verilmeye çalışılmıştır. Böylece tanrının antropomorfik kalıpta tanımlamasının insan hayatındaki etkilerini gösterebilmek için mukayese ve nitel çözümleme metotları kullanılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise, örnekleme metodu ile Hindistan'ın hemen hemen bütün tapınaklarında mevcut bulan, Hindu halkının başlangıç tanrısı olan ve hem antropomorfik hem de zoomorfik özelliklere sahip olan tanrı Ganesha'ya değinilerek alan daraltılmış böylece Hint dinlerinde antropomorfik tanrı anlayışının pekiştirilmesi amacı güdülmüştür.

Bütün bu metotların yanı sıra çalışmanın verileri, araştırılması hedeflenen olgular hakkında bilgi içeren yazılı literatürün analizini kapsayan materyal incelemesiyle elde edilmiştir. Bunun için Türkçe ve İngilizce matbu eserler başta

olmak üzere tüm kaynaklar taranmış ve bu alana dair yazılıp çizilen tüm yazılı ve sözlü medya arşivine ulaşılmıştır.

2.ANTROPOMORFİZM

2.1.Giriş

İnsanoğlu var olduğu ilk andan itibaren hayatının büyük bir bölümünü tanrıyı düşünmek ve onu yaşamına dâhil etmek için büyük bir çaba sarf etmiştir. Tanrı, insan hayatında hep merak konusu olmuş ve dünden bugüne durmaksızın çeşitli arayışlarla, farklı şekillerde insanoğlunun yaşamında varlık bulmuştur. Tanrı kavramının tarihsel art alanına bakıldığında, her milletin coğrafyalarından, kültürlerinden ve kişilerin benliklerinden bağımsız olmayan tanrı tasavvurları olduğu görülmektedir. Acı çeken toplumun merhametli bir tanrı tasviri, kötülük yapan toplumun cezalandıran tanrı anlayışı vardır. Zira acı çeken ve acıdan bıkmış bir millet sonunda bu duygudan azat olacağı bir olguya tutunmuş, kötülükten canı yanan bir toplum bunun cezasız kalmayacağına inanmıştır. Bunun yanı sıra farklı toplumlarda tanrılar temsil ettiği durum ile paralel bir görev almış, öyle ki; savaş tanrısı acımasız, sert ve öfkeli, şiir tanrısı zarif, mütevazı ve sempatik, ticaret tanrısı yalancı ve hırsız olarak nitelenmiştir. Dahası farklı coğrafyalardaki insanlar da tanrı tasvirlerini kendi şekillerinden ayrı tutmamış, Habeşliler tanrılarını kendileri gibi kara ve yassı burunlu tasvir ederken, Trakyalılar tanrılarını sarışın ve mavi gözlü olarak betimlemişlerdir.²

Tanrı anlayışlarını, coğrafyalarının ve kültürlerinin etkisi ile şekillendiren ülkelerden biri de Hindistan'dır. Dinler tarihi alanında otorite isimlerden biri olan Biruni'nin Hindistan'da tecrübe ettiği tanrı anlayışına ve kendi yorumuna göre tanrı tasviri, aynı milletin halkına (avam) ve aydınına (havas) göre dahi değişiklik göstermektedir. Sözgelimi, havas; akılla kavranan tanrıya meylederken, avam; ayrıntıya odaklanarak duyularla algıladığı tanrıyı betimler. Nitekim havas tanrıyı; bir, tek, ezeli, ebedi, hiçbir şeye benzemeyen, zıddı ve neddi olmayan, işinde muhtar olarak tasvir ederken, avam; kral, hükümdar ve çeşitli yaratıklara benzeyen olarak tasvir eder.³ Biruni, tanrı tasavvurundaki bu değişikliklerin nedenselliği üzerine farklı açılardan eğilerek avamın yanlış anlaması ve yalancılığı üzerinde durur. Buna göre; havas sınıfından biri, tanrıyı antropomorfik özelliklerden tenzih etmek amacıyla “tanrı bir noktadır” der. Bunu işiten avamdan biri, bu sözü “tanrı çok küçük” olarak

²Ruhullah Öz, *Antropomorfist Tanrı Tasavvuruna Karşı Fahreddin Er-Razi'nin Tenzih Anlayışı*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilin Dalı Kelam Bilim Dalı Doktora Tezi, Diyarbakır 2018, s:20.

³ Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni, *Tahkiku Mali'l-Hind: Biruni'nin gözüyle Hindistan*, çev: Kıvameddin Burslan, Haz: Ali İhsan Yitik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s:19.

algılar ve onun büyüklüğünü anlatmak için “tanrı on iki parmak uzunluğunda on parmak genişliğindedir” diyerek antropomorfik özelliğe sahip bir tanrı tasavvur eder. Aynı şekilde, yine bir havasın “tanrı her şeyi, hiçbir yönü gizli kalmayacak şekilde kuşatır” sözünü işiten avam, “her şeyi kuşatmak ancak görmekle olur, fakat tek gözle bütün gizliliği görmek mümkün değildir” diye düşünerek tanrının mutlak ilmini ifade edebilmek için “tanrı bin gözlüdür” der ve bin gözlü tanrıyı tasavvur eder.⁴

Tanrı her daim bilinmeyendir ve antropomorfik bir tanrı tasavvur edilirken asıl olan özne, insandır. İnsan bilinmeyi tasavvur ederken kendi içkin dünyasından bağımsız hareket edememiş bu bağlamda da insan tanrıyı araştırırken hep farklı bulgular elde etmiş, bu bulgulardan en önemlisi de antropomorfik tanrı olmuştur. Zira insan kendi zihninden, hareketlerinden, dünyasından başka, insandan aşkın bir tanrı kimi zaman hayal etse de çoğu zaman bu mümkün olmamıştır. Nihayetinde de kişi kendi kalıpları içine çoğu zaman tanrıyı da dahil etmiş ve neticede kendi zihninden üstün bir zihin tasvir etmiştir. Bu bağlamda hemen hemen her dinde o dinin tek muhatabı olan insanın tasvir ettiği antropomorfik tanrı izlerine rastlamak mümkündür.

İnsanoğlunun tanrı anlayışındaki sürekli dönüşüm ve tanrı tasvirindeki bu değişikliklerin neden-nasıl olduğu ve tarihsel art alanı bizi bu araştırmayı yapmaya sevk etmiştir. Ancak öngörüldüğü gibi insanoğlu var olduğundan bu yana ana öznesi tanrı olduğundan, binlerce tanrı tasavvuru mevcuttur. Hepsini incelemek mümkün olmayacağından dolayı çalışmamızı antropomorfik tanrı tasavvuruna indirgeyeceğiz.

Çalışmamızın birinci bölümünü oluşturan bu kısımda genel bir antropomorfik tanrı tanımı yapıp insanın neden kendisi gibi bir tanrıya inanma ihtiyacı hissettiğine cevap aramaya çalışacağız. Bu sorunun cevabını ararken Hint dinleri dışında, Hindular ile herhangi bir sebeple yolları kesişerek, tanrı anlayışı alanında birbirlerine olan etkilerini ya da yalnızca tanrı tasvirleri benzer olan bazı politeist ve dünya genelinde kabul edilen üç geleneksel din olarak nitelendirilen monoteist dinlerin tanrı tasavvurlarını inceleyeceğiz. Bu inceleme esnasında incelediğimiz dinlerdeki antropomorfik tanrı tasavvurunun tarihsel art alanına, tanrının dünden bugüne geldiği noktaya dikkat çekeceğiz.

⁴ El-Biruni, *Tahkiku Mali'l-Hind*, ss:19-21.

2.2.Antropomorfizm

Antropomorfizm yani İnsanbiçimcilik, Yunanca insan anlamına gelen *anthropos* ile biçim ve şekil anlamına gelen *morphe* sözcüklerinden türetilmiş olup, genel olarak insana ait özelliklerin insan dışındaki varlıklara yüklenmesini ifade eder.⁵ Antropomorfizm; daha özelde tanrının, tanrıların ya da doğa güçlerinin insan şekline ve insanın niteliklerine sahip olduğunu söyleyen anlayış olarak nitelendirilmesinin yanı sıra, tanrının veya tanrıların, insanın bilinç, niyet, irade, duygu ve duyumuna benzer yeti ve özelliklere sahip olduğu inancını ifade eder.⁶ Bu bağlamda tanrıların hayvan suretine benzetilmesine *theriomorphism* ya da *zoomorphisme*, insan ve hayvan suretine benzetilmesine de *theriantropism* adı verilir.⁷

Antropomorfizm, dinlerde tanrılaştırılan insan ve insanlaştırılan tanrı şeklinde iki yönlü tezahür eder ve antropomorfik tanrı tasavvurunda üç öğeye dikkat çekilir: Tanrı, insan ve antropomorfizm. Yaratıcı sıfatı ve evrenin ilki olarak her ne kadar tanrı, asıl özne gibi görünse de gerçekte özne, tanrıyı tasavvur eden ve ona zihnindeki şekli veren insandır. İnsan ilk yaratılıştan itibaren daima bir tanrıya ihtiyaç duyar ve fiziksel ya da fizik ötesi bağlamda hayatına dahil eder. Buna paralel olarak da tanrı insan hayatında bazen güneş, ay bazen ruh, töz, doğa bazen biçimsiz bazen insan bazen hayvan bazen de taştır. Bu bakımdan onu tasavvur etmede en önemli etken salt insandır. Ancak kişi tek başına etken iken yaşadığı çağ, çevre, kültür ve psikolojisi de oldukça önemlidir.

Antropomorfik tanrı tasavvurunu incelerken öncelikle tasavvur kelimesini hermonetik bağlamda derinleştirmek yerinde olacaktır. Rollo May'a göre; Tasavvur, ruhsal güçler veya duyuşsal uyarılarla zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, fiilin ya da bir kavramın insan isteğine bağlı olarak yeniden özel bir biçimde şekillenmesi, anlam kazanması, canlanması veya hatırlanmasıdır. Nitekim insanın temel motivasyonu tasavvur ettiği tanrıya benzemektir.⁸ Bu tanıma göre insan psikolojisinde görsel canlandırma ve zihinsel resim önemli bir yer tutmaktadır.

⁵ Abdalbaki Güçlü ve Erkan Uzun, vd., "Antropomorfizm", *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s:753.

⁶ Ahmet Cevizci, "Antropomorfizm", *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma yayınları, İstanbul 1999, s:128 ; Yunus Eraslan, "Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları", *Kader Dergi*, C:20, S:1, 2022, s:136.

⁷ Eraslan, "Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları" s:136.

⁸ Rollo May, *Özgürlük ve Kader*, Çev: Ali Babaoğlu, Okyanus Yayınları, İstanbul 2017, s:135; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, DİB, Ankara 1983, s:159.

Tanrının antropomorfik bir biçimde tasvir edilmesi, zihnindeki resmi somut alana dönüştürüp insanın tanrı ile sıcak bir bağ kurmasını kolaylaştıracaktır. İnsan psikolojisi, biçimi olan bir metafizik kavramı ile yakın bir ilişki kurabilir iken bir kavramı biçimlendiremediğinde zihninde yok sayar. Bu nedenle antropomorfik tanrı tasavvuru önemli bir alan teşkil etmektedir.

Antropomorfizm düşüncesinin ilk olarak nasıl ortaya çıktığı bilinmese de insanoğlunun varlığından itibaren inanma ihtiyacından doğan gereksinimlerin yanı sıra, aşkın varlığı anlamaya çalışırken kendisinden bağımsız düşünememesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı öngörülmektedir. İnsanın psikolojisinde ve fitri kodlarında var olan bu benzetme içgüdüğü, zamanla antropomorfik düşünceden putperestliğin doğuşuna zemin hazırlayan bir başlangıcın sonucu olmuştur.⁹ Ardından da başta Sümerler olmak üzere Asur ve Hitit dönemlerinde tanrı, insanbiçimci bir tipolojide tasvir edildiği iddia edilmiştir.¹⁰

Tanrıyı antropomorfik bir kalıba sokma süreci insanı baz alan bir süreçtir. Zira antropomorfizmde insanın tanrıyı anlama çabası vardır ve bu her dinde farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bazı dinlerin tanrı tasavvuru salt insandır, bazılarının hayvan, bazılarının ise yarı insan yarı hayvandır. Bazı dinlerde ise tanrı tasviri, aşkın bir varlık olmasına rağmen insan biçimli tasavvur edilir. Daha net bir anlatım ile ifade etmek gerekirse, Mezopotamya, Grek, Roma dinleriyle Uzakdoğu'nun çağdaş çok tanrılı dinlerinde tanrı tasavvuru insan biçiminde şekillenmişken; Nil havzasının eski dinlerinde tanrı tasavvurunun insanın ve hayvanın karışımından oluştuğu görülmektedir.¹¹ Bu örnekler ve benzerlerine göre hemen hemen her dinin, varlık bulduğu coğrafya, kültür gibi etmenlerin tesirinde kaldığını söylemek mümkündür.

Antropomorfik tanrı tasavvurunu sistematik olarak anlayabilmek için monoteist ve politeist dinlerde antropomorfik tanrı tasavvurunu incelemek gerekmektedir. Ancak incelediğimiz dinlerin Hint dinleri ile ilişkisi ya da benzerliği önemli olduğundan seçilen dinlerde tanrı tasavvurunda bu özelliğe dikkat edilmiştir. Antropomorfizmin monoteist ve politeist dinlerde nasıl tezahür ettiğini tarihsel süreci ile birlikte anlamak, çalışmamızın asıl problemi olan Hint dinlerindeki antropomorfik

⁹ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, Konya 2005, s:34s:

¹⁰ Kenan Has, "Yeni Ahit Metinlerinde Geçen Uluhiyetle ilgili Cümleler Üzerine Bir Tahlil Çalışması", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C:7, S:21, s:51; Öz, *Antropomorfist Tanrı Tasavvuruna Karşı Fahreddin Er-Razi'nin Tenzih Anlayışı*, s:20.

¹¹ Ömer Faruk Harman, "Teşbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV yayınları, İstanbul 2011, s:561; Eraslan, "Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları", s:138.

tanrı tasavvuru ile mukayese edilmesi bağlamında yönlendirici ve yol gösterici olacaktır.

2.3.Monoteist Dinlerde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

Monoteist dinlerde tanrı tasavvuru, vahiy ile başlar. Monoteizmde dinin ortaya çıkışı tanrı ile başlayıp daha sonra tanrının melek aracılığı ile bir elçi seçip insanlarla iletişime geçerek ona ulaşması ile devam ettiği inancı genel bir kanaattir. Bu bağlamda monoteist inançlarda antropomorfik tanrıyı incelerken bizzat tanrının ilahi mesajı olduğuna inanılan kutsal kitaplarını incelemek yerinde olacaktır.

Dünyada tek tanrılı din deyince akla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gelmektedir. Bu dinler, tek tanrının olduğuna, onun eşsiz, benzersiz, şekilsiz ve tek yaratıcı olduğuna inanırlar. Her bir dinde, ilahi kaynaklı olduğuna inandıkları ve tanrıların net bir şekilde betimlendiği kutsal kitapları mevcuttur. Ayrıca monoteist dinlerin bazılarında, tanrının insanlardan seçtiği ve yine onun aracılığı ile diğer insanlara ulaştığı bir elçisi mevcut olup bu tanrı tarafından seçilen insanlar bir melek aracılığı ile tanrısal iletişimi sağlayarak insanoğluna tanrıyı tasvir ederler. Her ne kadar bu durum her monoteist dinde kabul edilmese de, tanrının bir elçi yoluyla insanlarla iletişime geçmesi tek tanrılı inançlar için evrensel kabul görmüştür. Dolayısıyla ilk vahyin iniş döneminde elçi ya da tanrının oğlu veya melek, tanrıyı tasvir eden, onun neye benzediğini anlatan tek kaynak olmuş, daha sonraki dönemlerde tanrının biçimi ya aynı kalmış ya da değişmiştir.

Metafiziksel tanrıdan fiziksel olarak bahseden kutsal metinlerin anlaşılması noktasında temel sorun, bu metinlerin aşkın olandan bahsederken, kategorik yapı içinde olan insanın kullandığı bir aracı ve anlatım biçimlerini kullanıyor olmasıdır. Nitekim Latif Tokat'a göre; sonlu ve eşyaya bağlı olan dil, kategorik yapıya dahil olmayan metafizik alan hakkında doğrudan kullanılamaz.¹² Buna göre en basit anlamıyla somut bir varlık olan dil, metafiziği kendinden bağımsız konuşma yetisine sahip değildir. Bilgi ancak var olanla elde edilir. Bu yüzden insanoğlu tanrıyı anlatırken ancak zihninde var olan bilgiyi kullanarak onu tasavvur edebilir. Tanrıyı antropomorfik özelliklere bürüten nesnelerden biri de dildir. Dil dünyaya aittir. Dilin yapısında kültürün, düşünce dünyasının, tarihin ve çevrenin önemli ölçüde etkisi vardır. Bu durumda dünyaya ait olan ve hatta yerel özellikler taşıyan bir dilin,

¹² Latif Tokat, "Dinin Sembolik Dili", *Milel ve Nihal*, C:6, S:1, 2009, s:76

evrensel, aşkın ve nihai olan bir gerçeklikten bahsetmesi ve nihayetinde reel bir tasavvur sunması çok da mümkün değildir.¹³

Monoteist dinler genel itibarıyla aşkın olanın tecrübe dışı kelimelerle anlatılamayacağını, tanrıya antropomorfik özellikler atfederken asıl olanın insanların anlayabilmesini sağlamak olduğunu iddia ederler. Bu noktada Tokat; eşyanın özünün insanın bilgisine kapalı olduğunu ve sadece bir takım imaj ve sembollerle tezahür edeceğini iddia eder.¹⁴ Başka türlü ulaşılamayan gerçeklik, sembollerle insan tecrübesine aktarılır. Aksi halde tanrı bilgisi mümkün dışı ve çelişik olur. Tanrı mantıksal çözümlemeye müsait değildir. Soyut kavramı, somut kalıplar içinde olan bir nesnenin anlaması beklenir ve sonucunda da insanın yaratıcıyı anlama biçimine kendi tecrübesini eklemesi kaçınılmazdır.

Monoteist dinlerde genel olarak tanrı tasavvuru antropomorfik olarak kabul edilemez iken, kutsal kitapların literal / zahiri okunmasından antropomorfizm anlamı çıkarılmaktadır. Bu bağlamda antropomorfik tanrı tasavvurunu, süreç içerisinde değerlendirmek, tarihsel art alanından başlayarak günümüze gelişini anlamlandırmak adına monoteist dinlerin yaygın olarak ilki kabul edilen Yahudi inancındaki tanrı tasvirini, kutsal kitabı Tevrat'ı merkeze alarak ortaya koymak, ardından da monoteist dinler olarak kabul gören Hristiyan ve İslam dinlerindeki antropomorfik tanrı tasavvurlarını incelemek yerinde olacaktır.

2.3.1.Yahudilikte Antropomorfik Tanrı

Yahudilerde tanrı kavramı Musa'nın ilk Yahudi tanrısını tasvir etmesiyle başlamış daha sonra da süreç içerisinde tekamül etmiştir. Bu süreç Fromm'un ifadesiyle, insanoğlunun yaratılışından Musa'ya kadar teoride, Musa'dan günümüze kadar pratikte devam etmiştir. Adem'in kıskanç tanrısıyla başlamış, Musa'nın adsız tanrısı olarak ve daha sonra insanoğlunun ancak ne olmadığını bilebileceği Maimonides'in tanrısıyla devam etmiştir.¹⁵ Yahudi dininde kısmen de olsa antropomorfik tanrı izlerine rastlanmak mümkündür. Zira suret, sözlü olarak görüşüp tanrının kelamına mazhar olma, onun Sina'ya inişi, arşa istiva edişi¹⁶ gibi

¹³ Tokat, "Dinin Sembolik Dili", s:80

¹⁴ Tokat, "Dinin Sembolik Dili", s:92

¹⁵Erich From, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, çev: Bozkurt Leblebicioğlu, Say Yayınları, İstanbul 2019, s:37.

¹⁶ Eraslan, "Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları" s:138.

tasavvurlar Tevrat'ta geçen tanrı tasavvurlarıdır. Bu dinde tanrı tasvir edilirken daha çok yaratılanlara benzetilir.

İsrailoğullarının kutsal kitapları Tevrat, Talmud ve Tanah'daki tanrı tipolojileri incelendiğinde antropomorfik bir özellik olan "kıskançlık" kavramının tanrıda tezahür ettiğini görürüz. bu bağlamda Eric From'a göre; tanrının bilgi ağacından meyve yenmesini yasaklaması, tanrı açısından insanoğlunun bu meyveyi yemesi halinde kendisi gibi olabileceği konusundaki kıskançlığından kaynaklanmaktaydı.¹⁷ Bu iddiaya göre insan tanrı gibi olabilirdi ancak bu durum tanrının mükemmelliğinin zedelenmesine sebep olurdu. Tanrıya yüklenen bir başka antropomorfik özelliğe göre yine İsrailoğullarının tanrısının insanlarla güreşen bir tanrı olarak tasvir edilmesidir. Tevrat bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: Bir adam gün ağarınca kadar Yakup ile güreşti. Yakup'u yenemeyeceğini anlayınca onun uyluk kemiğinin başına çarptı. Adam, "Bırak beni, gün ağarıyor" dedi. Yakup, "Beni kutsamadıkça seni bırakmam" diye yanıtladı. Sonra tanrı Yakup'u kutsadı.¹⁸ Tanrının, yarattığı bir insan ile güreşmesi ve dahası ona yenileceğini anlayınca karşısındaki kişinin onu bırakması karşılığında yaptığı pazarlığı kabul etmesi antropomorfik niteliğe sahip olan bu tanrının insan karşısındaki acziyetinin göstergesidir.

Yahudi tanrısı için Sina dağı oldukça önemlidir. Orası tanrının karargahıdır.¹⁹ İsrailoğullarında tanrı (Yahve/Rab), dinlenen, kıskanan²⁰, kızan, öfkelenen,²¹ bir mekana (Sina Dağına) inen ve gelen, Sina'da koyu karanlıkta bulunan,²² ateş, bulut ve koyu karanlıkta yüksek sesle İsrailoğullarına seslenen, konuşan,²³ Musa'nın ve İsrailoğullarının önünden geçen, bir kayanın üzerinde ve onun önünde duran²⁴ Sina'daki levhaları iki eliyle/parmağıyla yazan,²⁵ yolda bir konaklama yerinde Musa ile karşılaşp onu öldürmek isteyen,²⁶ buzağıya taptılar diye İsrailoğullarını birbirine öldürten,²⁷ Sina'da kendisine kurban sunusu takdim edilmediğinde hastalık yahut

¹⁷From, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, s:143.

¹⁸ Yar, 32:24-29.

¹⁹ Emrah Dindi, "Tur-i Sina Kıssasını İsrailoğullarının teşbihi ve Tescimi Tanrı Tasavvuru Zemininde Okumak", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:2, S:3, 2019, s:117.

²⁰ Çıkış, 20:5, 11;34:14; Yasa'nın Tekrarı, 5:9.

²¹ Çıkış, 32:10-13; Yasa'nın Tekrarı, 9:7-9, 18-19.

²² Çıkış, 19:12; 20:20, 21.

²³ Yasa'nın Tekrarı, 5:22.

²⁴ Çıkış, 34:6; Yasa'nın Tekrarı, 31:3.

²⁵ Yasa'nın Tekrarı, 9/10.

²⁶ Çıkış, 4:24.

²⁷ Çıkış, 33:6.

kılıçla onları cezalandıran²⁸ ve İsrailoğullarına yardım etmek için Mısırlılarla savaşan,²⁹ tanrı olarak tasavvur edilmiştir. Sina dağı gökteki tanrıyla iletişim kurulan mekan olduğundan dolayı oldukça kutsallaştırılmıştır. Bu dağa gelecek İsraililerin giysilerini yıkamaları ve cinsel ilişkiden uzak durmaları gerektiği³⁰ ve bu dağa vardıklarında da ayakkabılarını çıkarmaları³¹ öngörülmüştür.³²

Görüldüğü üzere Yahudi kutsal metinlerinden hareketle tanrının bazı antropomorfik özellikler taşıdığını söylemek mümkündür. Nitekim Yahudi kutsal kitabına göre; “tanrı insanı kendi suretinde yaratmıştır.”³³ İnsanlarla iç içe olan tanrı kıskanan, güreşen, dağda yaşayan, kızan, insanı kendine rakip gören ve daha birçok insani özelliklere sahip bir tanrıdır.

Kısaca Yahudi inancında hem insanlaştırılmış tanrı hem de tanrılaştırılmış insan tasvirlerinin izlerine rastlanmaktadır. Tanrı, aşkın aynı zamanda içkindir. Öyle ki onun antropomorfik yönleri ele alınırken bu niteliklerine her ne kadar mecazi anlamlar da yüklenilse, Yahudilerin, tanrının Yakup ile güreşmesi vb. gibi genel geçer ifadeleri ve kutsal kitap ile sabitlenmiş inanışları da mevcuttur. Ancak bütün bunlara rağmen Yahudi inancının genel kabulüne göre tanrı, adı dahi söylenemeyecek kadar yücedir. O isimlidir.³⁴ Ona şekil ve isim vermek mükemmelliğine aykırıdır. Mükemmel olmayan bir yaratıktan (insan) mükemmel bir söylem çıkması imkansız olduğundan tanrı dışında her kim tanrı hakkında konuşursa kendi gibi mükemmel olmayan şeyler söyler. Bu da tanrının mahiyeti ile paradoksal olacaktır. Her ne kadar Yahudi dininde antropomorfik tanrı tasavvurunu incelerken Tevrat, Tanah ve Talmud’da geçen tanrı tanımlamalarında katı bir antropomorfizme rastlansa da esasında Yahudi tanrısının her yönüyle aşkın bir tanrı olduğuna inanılmaktadır. İnsan zihninde herhangi bir biçime denk gelme olasılığına karşı ismi dahi zikredilmez. Bu bağlamda kutsal metinlerinde, “...Dinle ey İsrail, tanrımız Rab, Hak Rab’dır...”³⁵ İfadeleri çokça kullanılarak tanrının birliği ve eşsizliğine dikkat

²⁸ Çıkış, 5:3.

²⁹ Çıkış, 14:25; 15:3.

³⁰ Çıkış, 19:10, 14-15; 30:20-21.

³¹ Çıkış, 3:5; Taha, 20/12.

³² Dindi, “Tur-i Sina Kıssasını İsrailoğullarının Teşbihi ve Tecsimi Tanrı Tasavvuru Zemininde Okumak”, s:117.

³³ Tekvin, 9:6.

³⁴ From, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, s:33.

³⁵ Tesniye, 6:4.

çekilir. Aynı görüşte olan Philo da tanrının insanların kavrayış ve görüşlerinin çok üstünde olduğunu, bu yüzden bir tartışma konusu dahi olamayacağını iddia eder.³⁶

Yahudi inancının antropomorfik tanrı tasvirinin ardından, tarihsel süreç dikkate alındığında, bu inancın devamı niteliği taşıyan ve monoteist inançlardan biri olarak kabul edilen Hristiyan inancını, antropomorfik tanrı bağlamında incelemek tanrı tasavvurunun geçirdiği evrimi anlamamızı ve monoteist dinlerdeki tanrı kavramında bir bütünlük yakalayabilmemizi sağlayacaktır.

2.3.2. Hristiyanlıkta Antropomorfik Tanrı

Yahudi inancına mensup bir ailenin kızı olan Meryem'in oğlu İsa'nın, öğretisi olduğuna inanılan Hristiyan teolojisi, antropomorfik tanrı tasvirine alan sunan inançlardan biridir. Bu dinde antropomorfizm, tanrının insan formunda bedenleşmesi ile varlık bulur. Hristiyan teolojisi geleneksel dinlerin içinde insanı ayrı bir alanda tutan ve insanın etrafında varlık bulan bir perspektife sahiptir. Hristiyanlar tanrı tasvirlerini, oğlunu çarmıha gerdiren ve ardından bu eylemi normalleştirmek için, babasına kurban bağlamına oturtan bir konumda sunmuşlardır. Bu din, doğumundan itibaren hem öğretisel hem de tanrısal bağlamda inananlarının istediği kıvamda oluşturularak ve onların oluşturduğu tanrı inancını zamanla evrimleştirerek günümüze kadar getirmiş bir dindir. Bu bağlamda Hristiyan tanrısı, kutsal kitabı incelendiğinde kutsalın yaratılmışlara hulül etmesinden, “babanın bağrında bulunan ve tanrı olan biricik oğul”³⁷ İsa'nın tanrılaştırılmasına doğru giden katı bir antropomorfik tanrı tasavvuru olan bir din olma özelliği taşımaktadır. Hristiyan insanının tasvir ettiği tanrı anlayışını antropomorfik bağlamda açıklayan Feuerbach'e göre;

Tanrı bilinci insanın öz bilincidir, tanrının idraki insanın kendini idrak etmesidir. İnsanı tanrısından ve tanrısını da insandan dolayı teşhis edersin; her ikisi de birdir. İnsan için tanrı olan şey, kendi tını, kendi ruhudur ve insanın tını, ruhu, yüreği de kendi tanrısıdır. Tanrı, insanın açığa çıkmış iç dünyası, kesinkes kendisidir; din insanın gizli değerinin merasimle açığa vurulması, en içten gelen düşüncelerinin itirafı, sevgisinin gizlerini alenen ikrar etmesidir.³⁸

Bu bağlamda tanrı, kendi suretinde bir insan yaratmışken aynı zamanda yaratılmış bir insan eseridir. Bir Hristiyan'a göre tanrının, erişilen bir varlık olması gerekmektedir. O, bir isteğin karşılığı, bir sığıntıdır. Dolayısıyla insandan ayrı

³⁶ Şener, “David Hume’un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi” s:256.

³⁷ İncil, Yuhanna, Tanrısal Söz, 18.

³⁸ Ludwig Feuerbach, *Hristiyanlığın Özü*, çev: Oğuz Özügöl, Say yayınları, İstanbul 2008, s:48.

düşünülmemelidir. Feuerbach'ın ifadesiyle; tanrı aslında bir talebin, dileğin nesnesidir. O, talep edildiği, içten arzu edildiği, istendiği için, tasarlanmış, düşünülmüş, inanılmış bir varlıktır. Çünkü tanrıların doğası insani dileklerin doğasına denk düşer.³⁹

Hristiyan inancındaki tanrı üçlemesi bağlamında oluşan baba-oğul-kutsal ruh inancına baktığımızda baba tanrı, oğul ise İsa'dır. Dolayısıyla tanrıya insani bir özne olan baba figürü verilmiş, yarattığına ise oğul özelliği atfedilmiştir. Bu dinin ana içeriğinde baba tanrıyla bir uzlaşma, ona karşı işlenen suçun kefaretinin ödeme durumu söz konusudur. Bu durumda oğul kurban edilerek babasının yanına gönderilmektedir. Sonraki dönemlerde de oğul tanrılıkta babanın yerini almaktadır.⁴⁰ Ardından da tanrının oğlu bir bedene bürünerek, insanlara sevgi ve merhametini göstermek amacıyla İsa adıyla halkın arasında yaşamıştır.⁴¹

Hristiyan teolojisinde antropomorfizm kalıbında değerlendirebileceğimiz, Teslis, Hulül, İttihat kavramları, insana tanrısal özelliklerin atfedildiği üç temel öğedir.⁴² Bunlardan birincisi olan teslis, tanrı üçlemesi demektir. Baba-oğul-kutsal ruh anlamına gelen teslis inancında, asıl olan baba tanrıdır. Ancak başlangıçtaki söz/logos baba ile birdir.⁴³ Her ne kadar baba ile oğul arasında söylem olarak hiyerarşik bir denge var ise de nitelik bakımından birbirlerinin benzeridirler. Tanrının üç ayrı kimliği vardır fakat yine de tanrı tektir.⁴⁴ Bu inanca göre insanlaşan, bedene hulul eden bir tanrı vardır. Dolayısıyla antropomorfik tanrı tasavvurunun, Hristiyan dinindeki teslis inancında görmekteyiz.

Hristiyan inancının bir diğer öğretisi ittihad'dır. Biricik olmak anlamına gelen ittihad, tanrının bazı varlıklarla birleşmesi demektir.⁴⁵ İttihad, Hristiyan teolojisinde baba olan tanrının oğlu olan İsa ile birleşmesi anlamına gelir. Böylece İsa babası ile birleşmiş bir tanrıdır. Dolayısıyla ittihat öğretisinde antropomorfik tanrı tasavvurunun izlerini görmekteyiz. Buna göre tanrı tam bir insandır. Diğer bir öğreti olan Hulül ise, kutsal olanın zatının veya sıfatlarının yaratıklardan birine, bir kısmına ya da tamamına reenkarne olması, onlarla birleşmesi, tanrının insan veya başka bir

³⁹ Ludwig Feuerbach, *Tanrıların Doğuşu*, çev. Oğuz Özügöl, Say yayınları, İstanbul 2015, s:50.

⁴⁰ Sigmund Freud, *Musa ve Tek Tanrıcılık*, çev. Kamuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul 2022, s:191.

⁴¹ Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s:284.

⁴² Eraslan, "Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları", s:138

⁴³ Yuhanna, 1:1.

⁴⁴ Matta, 3:16-17.

⁴⁵ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM, Ankara 2017, s:170.

somut varlık olarak görünmesidir.⁴⁶ Hulûl inancı, tanrının İsa üzerinde bedenlenmesi düşüncesine dayanmaktadır. Buna göre tanrı, insanlığı kurtarmak amacıyla Nasıralı İsa'nın kişiliğinde bedene bürünmüştür.⁴⁷ Hristiyan inancındaki bu üç öğreti bizlere katı bir antropomorfik tanrı tasavvuru sunmaktadır.

Hristiyan inancında antropomorfik tanrı tasviri ya da tanrılaşmış insan tasvirinin yanı sıra tanrının asla biçimlenemeyeceğini savunan görüşler de mevcuttur. Bu düşüncüyü savunanlardan biri David Hume'dur. Hume'a göre: Tanrı aşkındır ve insanların, konuşmalarındaki her şeyi, insani kategorilere empoze etmesi kaçınılmaz olduğundan içkinleştirilmiştir.⁴⁸ Hume, tanrıyı doğru bir şekilde anlatabilmek için yoğun bir çaba sarf etmiştir. O'na göre tanrının sıfatlarını bilmek imkansızdır.⁴⁹

Hume'dan yüzyıllar önce Hristiyan tanrısının ebedi ve ezeli olduğunu, insan zihninin asla tanrıyı kavrayamayacağını savunan kişilerden biri de Aquino'lu Thomas'dır.⁵⁰ Hume ve Thomas gibi Hristiyan düşünürler katı bir antropomorfizme karşı çıkarak, insanın tanrıyı anlatırken takındığı tavırda tanrının mükemmelliğini zedelemekten kaçınması gerektiğini savunurlar. Nitekim tüm bu söylemlere ek olarak Yıldırım, tüm Hristiyan inancının temelini oluşturan ve tanrının oğlu olarak nitelendirilen "İsa ne bir tanrıdır ne de annesi Meryem bakiredir. Bu söylemler ancak Hristiyanların İsa'yı tanrı olarak sunma yolundaki zorlamalardır. Öyle ki Matta'da geçen; *Marangozun oğlu değil mi bu? Annesinin adı Meryem değil mi? Yakup, Yusuf, Simun ve Yahuda onun kardeşleri değil mi? Kız kardeşlerinin hepsi aramızda yaşamıyor mu?*⁵¹ İfadeleri buna kanıttır"⁵² diyerek Hristiyan inancındaki İsa'nın tanrılaştırılması bağlamındaki antropomorfik tanrı tasvirini reddeder.

Hristiyan inancındaki antropomorfik tanrı tasavvurunu inceledikten sonra dünya üzerindeki genel kabule göre, son geleneksel din olan İslam inancındaki antropomorfizmin izlerini irdelemek, monoteist dinlerdeki tanrı tasavvurunun süreç

⁴⁶ Kürşat Demirci, "Hulûl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s:140-141.

⁴⁷ Demirci, "Hulûl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, s:140.

⁴⁸ Frederick Ferre, *Din Dilinin Anlamı*, çev: Zeki Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s:89; Habib Şener, "David Hume'un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:??, S:11, 2017, s:253

⁴⁹ David Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", *The Philosophical Works*, Ed: Thomas Hill Green and Thomas Hodge Grose, Vol:4, Issue:??, London 1964, s:107.

⁵⁰ Vahdettin Başcı, "Aquino'lu Thomas'da Tanrı Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, C:??, S:7, 1993, s:53.

⁵¹ Matta 13:55-56.

⁵² Murat Hakan Yıldırım, *Yahudi ve Hristiyan Kaynaklarında Tanrı İmgesi*, Ozan Yayınları, İstanbul 2010, ss:215-216.

içerisinde yaşadığı değişimlerin sonucuna varmak ve anlamsal bir bütünlük sağlamak adına büyük önem taşımaktadır.

2.3.3.İslam Dininde Antropomorfik Tanrı

İslami literatürde “teşbih” kavramı ile ifade edilen antropomorfizm terimi “manevi varlıkları fiziki şekilde, özellikle de insan biçiminde düşünme, insana ait özelliklerin başka bir varlığa aktarılması” manasına karşılık gelir.⁵³ Binaenaleyh, zatı ve sıfatları bakımından tanrı ile yarattıkları arasında ortak, benzer ve denk yönler olduğuna inanıp, tanrının mahiyeti ve keyfiyeti bakımından zatının dışındakilere, zatının dışındakilerin de ona benzediğini kabul etmektir.⁵⁴

Kur'an'a bakıldığında, “Allah’ın eli onların eli üzerinedir”⁵⁵, “Rahman arşa oturdu”⁵⁶, “Hiçbir canlı yoktur ki, Allah onun alnından tutmasın”⁵⁷, “Allah intikam sahibidir”⁵⁸ gibi antropomorfik izler taşıyan ayetler yer almaktadır. Bu ayetler Müslümanları iki paradoksal yoruma sevk etmiştir. Bazılarına göre “tanrının eli” ifadesindeki “el” kelimesi için mecazi bir ifade kullanıldığı iddia edilirken, bazı alimlere göre de tanrının somut bir eli olduğu, “arş” ifadesi için de gökyüzü kastedildiği ve tanrının gökyüzünde ikamet ettiği iddia edilmiştir.⁵⁹

İslam inancında tanrının antropomorfik tasviri yalnızca kutsal kitaplarıyla sınırlı kalmamış bazı Müslümanlar tarafından onun insani özelliklerinden bahsedilmiştir. Bu bağlamda İslam’da da antropomorfizm iki şekilde ifade edilmiştir: Tanrılaştırılan insan ve insanlaştırılan tanrı. Bu tanımlamalardan, tanrılaştırılan insan düşüncesine dikkat çektiğimizde *Haşviyye* ve *Gulat-ı Şia*⁶⁰ akımlarına göre; tanrı, imamlara sirayet edebilmektedir. Bu düşünce de sonucunda imamları tanrılaştırmıştır. Nitekim devam eden söylemde, tanrı nurdur ve bazı imamlara intikal eder. Bu imamlar genellikle Ali ve oğullarıdır. Hasan, Hüseyin ve oğulları

⁵³ Eraslan, “Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları”, s:136.

⁵⁴ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, “Teşbih”, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM yayınları, İstanbul 2013, s:315; Eraslan, “Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları” s:140.

⁵⁵Fetih, 10

⁵⁶ Taha, 5.

⁵⁷ Hud, 26.

⁵⁸ İbrahim, 47.

⁵⁹ Eraslan, “Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları”, s:138.

⁶⁰Gulatı Şia: Galiyye de denilen Gulatı Şia, İslam Mezheplerinden biri olan Şia’ya mensup ve aşırı düşünceler taşıyan gruplar için kullanılır. Ali ve oğulları için tanrısal görüşleri mevcuttur.(bkz: Mustafa Öz, “Galiyye”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s:333)

tanrının oğulları ve sevgilileridir.⁶¹ İfadeleri yer almaktadır. Bu anlayışa göre, tanrı aşkın ve erişilmez maddi alemin dışındadır. İnsan ile bağ oluşturabilmek için insan bedenine hulul eder. Tanrıya layık olan bedenler ise Ali ve oğullarıdır. Burada insanın aşkın olanı idrak edebilmesi amaçlanır. Bu bağlamda bazı Müslüman ilim adamları tanrının bazı uzuv ve parçalardan müteşekkil olduğunu iddia etmişler ve yanı sıra tanrı için dokunmak, kucaklaşmak ve sarılmak gibi eylemleri kabul edip, dini yaşamda belli bir seviyeye ulaşan Müslümanların hem bu dünyada hem öbür dünyada tanrı ile kucaklaşacağını iddia etmişlerdir.⁶²

İslam dininde tanrının insanlaştırılması akımında bazı isimler ön plana çıkmıştır. Bunlardan en önemlisi Mugire b. Said el-İcli'dir. Mugire'ye göre;

Tanrı; başının üstünde nurdan taç olan bir adamdır. Organları harfler biçiminde ve kalbinden hikmet fışkırmaktadır. Tanrı avucuna kullarının iyi ve kötü fiillerini yazmak suretiyle kötü fiillere gazaplanıp terlemiştir. Bu terden zulmet ve acı ile saf ve tatlı olmak üzere iki derya oluşmuştur. Bu deryaya nazar ettiğinde yansımasını gören tanrı, bunu almak istediye de uçarak yok olmuştur. O da yansımasının gözlerini çıkarıp bundan bir güneş var etmiş ve yansımasını yok etmiştir. Tanrı bütün her şeyi adı geçen deryalardan yaratırken, kötülerini acı deryadan iyileri ise tatlı deryadan var etmiştir. Sonra insanın gölgesini yaratmış, gölgesi yaratılan ilk insan da Hz. Muhammed'dir.⁶³

Buradan anlaşıldığı üzere İslam'ın ilk yıllarında bazı Müslüman gruplar tarafından tanrıya antropomorfik özellikler atfedilmiştir. Fakat genel itibari ile İslam düşüncesinde, tanrı hakkında konuşmak ona bir özellik atfedeceğinden tanrı fiziksel özellikleri hakkında düşünmeme, konuşmama gibi olumsuzluklar söz konusudur. "Tanrı'nın şekli yoktur, doğmaz-ölmez, benzeri yoktur, insanın onu tasvir etmesi mümkün değildir" gibi ifadeler İslam'ın tanrı anlayışının olumsuz cümleleridir. Bunun yanı sıra tanrıyı zatı ve sıfatları ile birlikte açıklamak İbn Rüşd gibi İslam filozoflarına göre mümkün iken, Farabi, İbn Sina gibi filozoflara göre bu durum tanrıya antropomorfik özellik katacağından ve uluhiyette çokluğa götüreceğinden mümkün değildir.

Tanrı en mükemmeldir ve tanrıdan bahsedebilecek tek varlık kendisinden daha az mükemmel olan insandır. İnsan tanrıyı tasvir ederken ancak kendi mükemmelliği nispetince betimleyebilir. Tekâmülde, tanrıyı insanın anlatması, ona ancak eksiklik

⁶¹ Ebu Mansur Abdulkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arası Farklar*, Der: Huneyf el-Muhaciri, çev: Ethem Ruhi Fırlı, TDV yayınları, Ankara 2011, s:182.

⁶² Eraslan, "Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları" s:153.

⁶³ Bağdadi, *Mezhepler Arası Farklar*, ss:182-183; Eraslan, "Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları", s:144.

getirecektir. Başka bir ifade ile insan tanrıyı tasvir ederken kendisi gibi tasavvur edecektir.

Farabi'ye göre insan, tanrının zatı hakkında “haz”, “sevinç” ve “mutluluk” u kendisinin en yüksek seviyeden idrak ettiği şeylerle karşılaştırarak anlayabilir. Ancak tanrı ile insan arasında gerçekte asla böyle bir nispetten bahsedilemez. Böyle bir nispet olsa bile son derece önemsizdir. Bizim duyduğumuz haz, sevinç ve mutluluklar ile ilk olanın duyduğu haz, sevinç ve mutluluk arasında hiçbir nispet yoktur.⁶⁴ Farabi tanrıyı anlayabilmek adına antropomorfik yollara başvurabileceğimizi, ancak tanrının antropomorfizm ile hiçbir ilgisi olmayacağını savunmaktadır. Fakat tanrıyı sembolleştirme yetisine sahip salt kişiler ancak peygamberler ve filozoflardır.⁶⁵ Çünkü *müstefad akla*⁶⁶ yalnızca onlar erişmişlerdir. Peygamberler ve filozoflar tanrının gerçek mahiyetini bilmekle birlikte diğer insanların tanrıyı tahayyül edebilmeleri için sembolleştirmektedirler. Onlar birer sanatçı gibidirler. Hakikati sembollerle anlatırlar. Fakat Farabi, Peygamberler ve filozofların sembolleştirme gücünün olduğuna inanmasının yanı sıra ona göre artık böyle insanlara az rastlandığı hatta hiç olmadığından dolayı tanrıyı sembolleştirme işi sona ermiştir.⁶⁷ İslam'da tevhit inancı soyut-somut her anlamda ilgilenmektedir. Somut gözlem ve fiillere davet ederken, bakışlarımızı esasen yöneltmek istediği, somut olanın arkasındaki manevi Öz'dür.⁶⁸

Genel geçer olarak kabul gören üç geleneksel inanç içindeki antropomorfik tanrı tasavvurlarını inceledikten sonra politeist olarak tanımlanan bazı dinlerdeki antropomorfik tanrı tasavvurlarını incelemek bize tek tanrı ve çok tanrı inançlarına sahip olan dinlerin tanrı tasavvurlarını mukayese etme fırsatı verecektir. Bu bağlamda politeist dinlerin antropomorfik tanrı tasavvurlarını incelemek yerinde olacaktır.

⁶⁴ Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, çev: Ahmet Arslan, VADİ yayınevi, Ankara 1997, s:13; Tokat, “Dinin Sembolik Dili”, s:84.

⁶⁵ Süleyman Uludağ, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s:246

⁶⁶ Müstefad akıl: Varlığa ait formların maddeden soyutlanarak bilgi şeklinde tam teşekkül etmiş halidir. Farabi ve İbn Sina'ya göre Müstefad akıl metafiziği kavrayan akıldır. Ancak bu akla erişmiş olanlar diğer akılların onların metafiziği anlayamayacağını bildiğinden soyut kavramları somutlaştırarak anlatırlar. Müstefad akla erişmiş olanlar da ancak Peygamberler ve Filozoflardır. (bkz: Uludağ, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:2, s:246.)

⁶⁷ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, Ankara okulu yayınları, Ankara 2012, s:130.

⁶⁸ Sadık Kılıç, *İslam'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s:49.

2.4. Politeist Dinlerde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

Politeizm, etimolojik açıdan Yunanca *poly* (çok) ve *theoiz* (tanrı) sözcüklerinden türemiş olup birden çok tanrıya inanmak, tapınmak anlamlarına gelmektedir.⁶⁹ Politeizmin doğuşu konusunda fikir birliğine varılmayarak her düşünür için farklı bir kanıt ve akıl yürütmeye dayandırılmıştır. Kimi düşünür, insanoğlu var olduğu andan itibaren politeizmin var olduğunu savunurken kimi düşünür politeizmi başka bir inancın evriminde tanımlar. Bu noktada bazı düşünürlerin görüşlerini örnek vermek gerekirse Tylor'dan aktaran Alıcı, politeizmi insanlığın en eski inancı olarak görür. Ona göre politeizm, insan hayatındaki iş bölümlerinin zorunlu sonucudur.⁷⁰ Daha açık bir ifadeyle politeizm, evlilik, ölüm, savaş, ticaret gibi insan hayatının belli başlı dönüm noktalarının bir ürünüdür ve ilk insandan beri vardır. Netice itibari ile Politeist dinlerde tanrı tasavvuru genel kabule göre insan ile başlar. Bu nedenle politeist dinlerde tanrı tasavvuru incelenirken insanın tarihi incelenmelidir. Dinin insanlık tarihinde ilk ortaya çıktığı zaman incelendiğinde; Fetişizm, Animizm, atalara tapınma, Totemizm gibi birçok teori karşımıza çıkmaktadır.⁷¹ Bu inanç akımlarına göre insan doğası gereği yaratıcıya ihtiyaç duyar. Bilinenin dışını tahayyül edemediğinden, ona en gizemli gelen, gökyüzü, ölüm, rüya, ruh, kainat gibi kavramlara sığınmaya çalışır. Politeist dinlerin ortaya çıkması da bu kavramlara, aşkın anlamlar yüklemek ile başlamıştır.

David Hume politeizmin ortaya çıkışını antik dönem insanının bilgisizliğinin sonucu olarak gösterir. Hume politeizmi antik dönemin insanlarında bir zorunluluk olarak karşımıza çıkarmaktadır.⁷² Ona göre politeizm, doğada olup bitenleri seyretmekten değil, insan yaşamındaki olaylara yönelik kaygılardan ya da insanın zihnini meşgul eden umut ve korkulardan dolayı bilhassa kaygılı doğmuştur. Dolayısıyla bu kasvetli vesveseler içinde iken bilinmeyen güçlere sığınmak doğaldır.⁷³ Çok tanrıya inanan bir insan, evrenin her parçasını tanrılaştırır ve

⁶⁹Orhan Gökdemir, *Din ve Devrim*, Destek Yayınları, İstanbul 2010, s:25.

⁷⁰Mustafa Alıcı, *Evrimsel Politeizm Devrimci Monoteizm-Erken Kültürlerde Yüce Varlık Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013, s:66.

⁷¹ İbrahim Ethem Karataş, "Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:2, S:3, s:55

⁷² David Hume, *Din Üstüne*, terc: Mete Tunçay, İmge Kitabevi, Ankara 1995, ss:39-40.

⁷³ Hume, *Din Üstüne*, s:40; Alıcı, *Evrimsel Politeizm Devrimci Monoteizm-Erken Kültürlerde Yüce Varlık Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar*, s:66.

doğadaki göz alıcı her şeyin gerçek tanrılar olduğuna inanır. Bu kişilerin kurduğu sistemde güneş, ay, yıldız vb. birer tanrıdır.⁷⁴

Antik dönem insanları her doğa olayının zeka sahibi bir etmence idare edildiğine inanırlar. Doğadaki kötü olaylar öfkeli zeka, iyi olaylar iyimser zeka tarafından yönetilir. Henüz antik dönemde olan bu insanlar tanrının aşkınlığını kavrayamamakta dolayısıyla tanrılarını ya kendileri gibi tasvir etmekte ya doğa olaylarına kutsallık atfetmekte ya da ruh, peri, cin kavramlarını yücelterek bu terimleri tanrı yardımcıları statüsüne taşımaktadırlar. Animizm, totemizm gibi inançlar buna örnektir.

Politeizmde tanrı, bazen doğa olayları karşısında güçsüz kalmıştır. Zaman zaman tanrılara kızılmış, onlardan öç alınmıştır. Çin’de duaları yerine getirmeyen putlar dövülürken, Japonlar yontulmamış taşı tanrı kabul etmiş, Vezüv yanardağının patlaması sonucu ortaya çıkan karanlıkta, Latin tanrıları ve insanları helak olmuş, Roma imparatoru Germanicus aniden ölünce halk tanrılara öfkelenerek artık onlara bağlanmayacaklarını söylemişlerdir.⁷⁵

Eski politeist inançlarda ilk insanların yarattığı doğa tanrı, sihirli güçler, ruh, büyü ve antropomorfik tanrılarının yanı sıra insandan da aşağı tanrılar tasvir edilmiştir. Ancak bununla birlikte ilk insanların politeist değil de monoteist bir inanç ile doğup daha sonra kök inançtan uzaklaştıkça politeizmi kabul ettiklerini iddia eden düşünürler de mevcuttur. Bu bağlamda Karen Armstrong’a göre; insanoğlu başlangıçta her şeyin ilk nedeni, yaratılan her şeyin hakimi olan tek tanrıya inandı. Bu tanrının biçimi, hizmetçisi yoktu ve o, hiçbir yetersiz insan kültü ile ilişkilendirilemeyecek kadar yüceydi.⁷⁶ Fakat daha sonra insan tek tanrıdan uzaklaştı ve farklı yetki alanları çeşitli tanrılara dağıtıldı.

Günümüze geldiğimizde ise politeizm yüksek oranda varlığını sürdürmekle birlikte hemen hemen her politeist dinlerde antropomorfik tanrı tasavvurlarının izlerini, dahası zirvesini görebilmekteyiz. Tarihten bugüne antropomorfik tanrı tasavvurlarının yoğun olarak görüldüğü ve Hint dinleri ile bağlantılı olduğu düşünüldüğü birkaç politeist inancın antropomorfik tanrı tasvirini inceleyeceğiz.

⁷⁴ David Hume, “The Natural History of Religion”, *The Philosophical Works*, Edt: Thomas Hill Green and Thomas Hodge Grose, Vol:4, London 1964, p:325

⁷⁵ Alıcı, *Evrimsel Politeizm Devrimci Monoteizm-Erken Kültürlerde Yüce Varlık Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar*, s:71

⁷⁶ Karen Armstrong, *Tanrının Tarihi*, çev: Oktay Özel ve Hamide Koyukan vd., Ayraç Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s:17.

Dünyada politeist dinlerin yoğun ve karmaşıklığı nedeniyle tamamını incelememiz mümkün değildir. Asıl konumuz olan Hint dinlerindeki antropomorfik tanrı tasavvurlarını mukayese edebilmek ve anlayabilmek için birkaçını ele almak yeterli olacaktır.

2.4.1. Antik Yunan Dininde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

Antik Yunan tanrılarında söz eden ilk Yunan eserlerinin başlangıcı M.Ö. 4. yüzyıla kadar inmektedir.⁷⁷ Antik Yunan tanrıları ile ilgili bilgiler, kutsal kitapları olmamakla birlikte, edebi eserlerinde, Yunan mitolojilerinde, Homeros,⁷⁸ Hesiodos,⁷⁹ Aristoteles gibi Yunan düşünürlerin geliştirdikleri tanrı öykülerinde yer almaktadır. Antik Yunan tanrıları diğer dinlerin tanrılarına nazaran üstün ve eşsiz değil, *optimus* (kötü) ve *maximus* (iyi) tanrılardır. Hesiodos ve Homeros'un kitaplarında bahsettikleri tanrı tasavvurunda üstün ve eşsiz olmayan tanrılar insanlardan önce var olmuş ve tamamen insan suretindedir.⁸⁰

Antik Yunanda insanın doğaya yönelişi, doğa olaylarına mistik güçler atfetmesi ile tümevarımsal bir yol izlenerek tanrı fikrine ulaşılmıştır. Bu kültürde toplum aristokrat ailelerin etrafında şekillenmiştir. Bu toplumda dünyevi iktidarı elinde bulunduranların kutsal bir fenomen olan otorite yetkisinin temsilcileri olarak görülmelerinden ötürü sıradan insanlardan ayrıştıklarına ve otoritenin kaynağı olan metafizik alemin birer unsuru olduklarına inanılmaktadır.⁸¹ Anayasa olmadan sessiz bir kural olan bu düzende krallık yaşantısına paralel olarak maddi ve manevi açıdan fenomenliği elinde bulunduran aile diğer ailelerin atası konumundadır. Nitekim hayatın her alanına bu hiyerarşik düzen yerleşmiştir. Antik Yunanlılar tıpkı diğer toplumlar gibi tanrılarını tasvir ederken kültürlerinin etkisinden kurtulamamışlardır. Zira onların tanrıları, tanrı dağı diye adlandırdıkları Olimpos dağının etrafında şekillenmiş ve bu dağda hüküm süren tanrılar baş tanrı Zeus tarafından

⁷⁷ Alıcı, *Evrimeci Politeizm Devrimci Monoteizm-Erken Kültürlerde Yüce Varlık Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar*, s:19.

⁷⁸ Homeros; Yunan şairdir. Hakkında çok bir bilgi yoktur. M.Ö. 850 yıllarında yaşadığı bilinmektedir. Platon'a göre Yunan inanışlarının babasıdır. (Bkz: Homeros, *İlyada*, çev: Azra Erhat ve A. Kadir, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1958, s:72.)

⁷⁹ Hesiodos; Yunan şairdir. Homeros'tan iki yüz yıl sonra yaşamıştır. Yunan tanrı sistemini geliştirenlerden biridir. (Bkz: Sebahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1977, ss:10-20.)

⁸⁰ Şeyma Karalar, *Yunan Mitolojisindeki Antropomorfik Tanrı Anlayışının Hristiyanlıktaki İzleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019, s:11.

⁸¹ Şinasi Gündüz, *Güç, İktidar ve Kutsal Tanrı-Kral'dan Tanrı-İnsan'a*, Hikav Yayınları, İstanbul 2020, s:56.

yönetilmektedir. Olimpos dağında tanrı Zeus babadır ve diğer 11 tanrı onun etrafında konumlanan oğulları ve kızlarıdır.⁸²

Olimpos dağındaki tanrıların hemen hemen hepsi antropomorfik özelliklere sahip olmanın yanı sıra her biri insanlığın belirli yönlerini temsil eder. Homeros ve Aristoteles'in betimlediği Antik Yunan tanrıları ölümsüz insanlar şeklindedir. Ahlaki bakımdan insanlar gibi olan tanrılar güç yönünden insanlardan üstündür. Antik Yunan tanrıları insanlar gibi, mutlu olurlar, kızarlar, sevişirler, acı çekerler, yalan söyler, öfkelenir, hırsızlık yaparlar ve eşlerini aldatırlar.⁸³ Bu kültürde tanrı evreni yaratmamış, evren tanrıyı yaratmıştır. Dünyanın gidişatına karışmazlar.⁸⁴ Bu topraklarda yaşayan bir varlığın gözündeki tanrı, kendi hayatı üzerinde yönetme hakkına sahip bir başka yaşayan varlıktır. Dindar bir Yunanlı kendi hayatını güçlü ve çok kere birbiriyle çatışan ilahi güçler için savaş alanı olarak hissetmektedir.⁸⁵

Antik Yunan tanrıları tam anlamıyla bir insan ile eşdeğerdir. Savaşlara katılırlar, cesur, fedakar, rezil, fahişe, sefiş, hilekardırlar.⁸⁶ İnsanlardan yaşantı olarak bazen aşağı bazen üstündürler. Ahlaki öğretileri insanlardan öğrenirken aynı zamanda onlardan güçlüdürler. Yunan tanrılarını insanlardan ayıran en büyük özellikleri ölümsüz olmaları ve *ambrosia* (tanrı yiyeceği), *nektar* (tanrı içeceği) ile beslenmeleridir. Tanrılar katı bir antropomorfik anlayışla tıpkı insanlar gibi ellere, ayaklara, gözlere, gövdelere, cinsel organlara vs. sahip olmanın yanı sıra mitolojik birer kahramandırlar. Eşlerini aldatırlar, savaşır, evreni kaosa boğarlar, kıskanırlar, insanlarla paralel aktif yaşantıları ve kendi aralarında güçlü bir iletişimleri vardır.

Antik Yunan dininde antropomorfik tanrı motifini anlayabilmek için diğer tanrıların etrafında konumlandığı ve hemen hemen benzer insansı özellikler taşıdığı Yunan tanrı panteonunun baş tanrısı, tanrıların babası Zeus'tan bahsetmek konumuzun dağılmaması açısından yeterli olacaktır. Zeus gökyüzü tanrısı, gök tanrı⁸⁷ diye adlandırılır. Kâinatın düzenini insan yararına göre şekillendirmekte ve elinde yıldırım ile tasvir edilmektedir. Adaletin dağıtıcısı, göklerde gürleyen, şimşek

⁸² Alıcı, *Evrimeci Politeizm Devrimci Monoteizm-Erken Kültürlerde Yüce Varlık Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar*, s:21.

⁸³ Öz, *Antropomorfist Tanrı Tasavvuruna Karşı Fahreddin Er-Razi'nin Tenzih Anlayışı*, s:20.

⁸⁴ Egon Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, çev: Necati Aça, Dost Kitabevi, Ankara 1999, ss:82-83.

⁸⁵ Mustafa Tekin, *Bir Dünya Tanrı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2022, s:120; Mustafa Tekin, "Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:?, S:10, 2003, s:478.

⁸⁶ Karalar, *Yunan Mitolojisindeki Antropomorfik Tanrı Anlayışının Hristiyanlıktaki İzleri*, s:12.

⁸⁷ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015, s:377.

savuran olarak nitelendirilir.⁸⁸ Ölümlü insanlarla cinsel ilişkisi olup onlar gibi (Girit'te) mezarı olduğu iddia edilmektedir.⁸⁹

Zeus, 40-50 yaşlarında bir erkek, sakallı ve saçları omuzlarına düşmüş bir şekilde tasvir edilir. İnce burnu ve hafif açık dudaklarının yanı sıra elinde asası ve yanında kartalı bulunmaktadır. Genellikle kalkık vaziyette olan Zeus'un, elinde fırlamaya hazır şimşek demeti bulunur.⁹⁰ O engin bakışlı ve her şeyi gören gözü ile tanımlanır.⁹¹ Zeus'un etrafında şekillenen ve onun yönettiği tüm tanrıların hemen hemen hepsi aynı tür insan-tanrıdır.

Antik Yunan tanrılarını betimlerken Olimpos dağındaki tanrı ponteonun, politeist tanrı tasavvurunun yanı sıra Sokrates'in Yunan halkı için betimlediği aşkın tanrı motifi de karşımıza çıkmaktadır. O kendisinin deyimiyle akla karşı olan popüler politeist inançlara karşı çıkmaktadır.⁹² Sokrates sesten bahseder. Ona göre ses bazen tanrı ile insan arasındaki iletişim aracı, bazen tanrının kendisidir. Bazen de herhangi bir şekil, hayal veya isimden bağımsız aşkın, yüce bir tanrı fikrini savunur.⁹³ Neticede Sokrates; "bir tanrıdan başka bir tanrı yoktur" dediği için ateist olmakla suçlanmıştır.⁹⁴

Görüldüğü gibi antik Yunan tanrı tasavvurunda popüler bir şekilde antropomorfik tanrı tasavvuru mevcuttur. Her ne kadar bu inanca başkaldıran olmuşsa da başarılı olamamış politeist ve antropomorfist tanrı anlayışı kararlılıkla varlığını sürdürmüştür. Çalışmamızın devamında benzerlikleri ve farklılıkları açısından daha net değerlendirebilmek için farklı bir politeist din olan Antik Mısır dininin tanrı tasavvurunu inceleyeceğiz.

⁸⁸Karalar, *Yunan Mitolojisindeki Antropomorfik Tanrı Anlayışının Hristiyanlıktaki İzleri*, s:19.

⁸⁹Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C:1, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s:305.

⁹⁰Karalar, *Yunan Mitolojisindeki Antropomorfik Tanrı Anlayışının Hristiyanlıktaki İzleri*, s:19.

⁹¹Hosiodes, *İşler ve Günler*, çev: Azra Erhat ve Sebahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s:265.

⁹²Necip Taylan, *İlim-Din İlişkileri, Sahaları, Sınırları*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, s:152.

⁹³Platon, *Sokrates'in Savunması*, çev: Ali Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2019, s:80-84.

⁹⁴Alıcı, *Evrimci Politeizm Devrimci Monoteizm-Erken Kültürlerde Yüce Varlık Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar*, s:28.

2.4.2. Antik Mısır Dininde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

Antik Mısır dini M.Ö. 3100 yıllarına dayanan⁹⁵ en eski dini geleneklerden biridir. Mısır'ın yaratılış hikayesi tanrı anlayışlarını kısmen ortaya koymaktadır. Genel kanaate göre Antik Mısır'ın yaratılış hikayesinde ilk başta tanrı yoktur. Buna göre, evren başlangıçta kaosu sularıyla dolu olup ilk ve en büyük tanrı olan güneş tanrısı “Ra” sudan yükselerek ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Antik Mısır'ın kutsal kitaplarından biri olan ölümler kitabında da “...ben tek olanım... ben başlangıçta doğan Ra'yım...”⁹⁷ ifadesiyle Ra'nın ilk tanrı olduğunu anlamaktayız. Devam eden mitolojik anlatıya göre tanrı Ra, sudan yükseldikten sonra tükürerek⁹⁸ salyasından diğer birkaç tanrı ortaya çıkarmış ve onların birleşiminden de dişi gök tanrı Nut ile erkek toprak tanrı Geb ortaya çıkmıştır. Onlardan da diğer tanrılar ve insanlar meydana gelmiştir.⁹⁹ Başlangıçta Mısır'ın bir çöl olduğu, Ra'nın bir güneş olarak ortaya çıkıp ışık olduğu ve hayvanlar ile insanları yarattığı, tüm yaratılan insanların da tanrı Ra'nın çocukları¹⁰⁰ olduğu şeklinde tanrıların ilk ortaya çıkışı ile ilgili farklı mitolojik hikayeler de mevcuttur. Mitolojilerden hareketle Mısır tanrılarının tam bir antropomorfik yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Sonradan doğarlar, çocukları olur fakat bu çocukların genelde çiftleşme yoluyla değil tükürük ve salya yoluyla doğumu gerçekleşir. Yalnızca tanrıların değil insanların da tanrı Ra'nın gözyaşından yaratıldığını¹⁰¹ savunan görüşler de mevcuttur. Mısır'ın ilk ve en büyük tanrısı olma savına paradoksal olarak tanrı Ra'nın, tanrı Horus'un ikiz çocuklarından biri olduğu da iddia edilir. Bu inanca göre Horus'un gözlerinden biri tanrı Ra, diğer gözü ise tanrı Osiris'tir. Ra, güneşi sembolize ederken Osiris, ayı sembolize eder.¹⁰²

Antik Mısır'da tanrı anlayışı her imparatorun dönemine göre farklılık göstermektedir. Mısır kralı aynı zamanda tanrıdır ve her kral halkına kendi inancını empoze etmiştir. Genel olarak politeist bir tanrı anlayışı olmakla birlikte, bazı krallar döneminde monoteizm, bazı krallar döneminde de henoteizm benimsenmiştir. Örneğin, M.Ö.1300'lü yıllarda krallığın değişmesi ile birlikte tahta oturan kral Akhenaton, tek tanrılı sistemi benimsemiş, Aton (güneş tanrısı) 'un tek ve eşsiz tanrı

⁹⁵Jean Vercoutter, *Eski Mısır*, çev: Emine Çaykara, İletişim Yayınları, Ankara 2020, s:7.

⁹⁶David Furlong, *Piramitler Gerçeği*, çev: Selim Yeniçeri, İzdüşüm Yayınları, İstanbul 2001, s:7.

⁹⁷Ölümler Kitabı, 17. Bölüm, s:120.

⁹⁸Mürüvvet Kurhan, “Asırlar Boyu Tanrı Re”, *Türk Tarih Kurumu*, C:58, S:221, 1994, s:4

⁹⁹Furlong, *Piramitler Gerçeği*, s:76.

¹⁰⁰Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s:228.

¹⁰¹Cengiz Batuk, “Mitoloji ve Kadim Dinler”, Ed: Şinasi Gündüz, *Milel Nihal-Dünya Dinleri*, İstanbul 2021, s:35.

¹⁰² Kurhan, “Asırlar Boyu Tanrı Re”, s:5.

olduğunu¹⁰³ savunarak monoteist bir inanç benimsetmek istemişse de kralın ölümünün ardından bu inancı sahiplenmiş olanlar ateist olarak nitelendirilmişlerdir. Freud, Aton dinini savunan krallığın ardından, her ne kadar bu inançtan vazgeçilip izleri silinse de, Musa'nın bu dinden etkilenecek Yahudi dinini ortaya çıkardığını savunmuş ve bu tezini destekler nitelikte, Antik Mısır'ın ilk tanrısının sudan çıkma özelliğine karşılık, Musa isminin de "sudan çıkmış" anlamı olduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁴

Antik Mısır dininde coğrafyanın tanrıya etkisini rahatlıkla görebilmekteyiz. Bu ülkede en önemli iki şey *güneş* ve *Nil*'dir.¹⁰⁵ Bundan mütevellit Mısır'ın yaradılış mitosunda dünya, ilk başta sadece sudan ibarettir ve ilk tanrı da güneştir. Bu yüzden Mısır'ın hayat damarı olan ve ülkenin varlığını devam ettirmesini sağlayan Nil Nehri Mısır halkı için oldukça önemlidir. Bu nehir adına yazılan mitolojik masallar oldukça fazladır. Bunlardan birine göre, Nil'in suyu gökten gelerek yer altındaki gizli kanallardan Mısır'a ulaşmıştır.¹⁰⁶ Nitekim Nil nehri tanrı betimlemelerine de etki etmiş ve su hayvanlarından biri olan timsah şekli tanrılarında vücut bulmuştur. Timsah başlı tanrı Sobek genel kabul gören ve tapınakları olan bir tanrıdır.

Antik Mısır dininde, tanrılar daha çok zoomorfik özelliklere sahip olduğundan hayvanlar oldukça önem taşımaktadır. Dini yapılarda yer alan hayvanlar tanrının bedenleşmiş halidir.¹⁰⁷ Antik Mısır'ın birçok tanrısı kısmen zoomorfik diyebileceğimiz hayvan başlı insan vücutlu tanrılardır. Timsah başlı tanrı Sobek, şahin başlı tanrı Horus, kedi başlı tanrı Bastet bunlardan bazılarıdır. Tamamen şahin biçimli olan tanrı Horus gibi bazı tanrılar salt hayvan biçimli tasvir edilirken, bazı tanrılar da tanrı Isis gibi tamamen insan biçimli tasvir edilir. Mısır'ın bu antropomorfik ve zoomorfik tanrılarının her birinin bir görevi vardır ve her biri görevlerinin simgesini başında, elinde, yanında taşır. Sözelimi güneşin tanrısı Re, başında güneş taşır.

Antik Mısır dininde tıpkı Yunan dininde olduğu gibi tanrı ve tanrıçalar çocuk sahibi olmaktadır. Fakat bu ülkede tanrıların yaşam alanı Yunan tanrılarının olduğu gibi bir dağ ve ya insanların arası değil, gökyüzüdür. Öyle ki, gökyüzü ve yeryüzü

¹⁰³ Batuk, "Mitoloji ve Kadim Dinler", s:36

¹⁰⁴ Freud, *Musa ve Tek Tanrıcılık*, ss:49-50-51.

¹⁰⁵ Meryem K. Çifçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öteki Dünya İnancı*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s:3.

¹⁰⁶ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, s:3-7.

¹⁰⁷ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005, s:498.

aynı zamanda birer tanrıdırlar. Mısır tanrılarını diğer tanrılardan ayıran niteliklerinden biri de insanlar gibi ölümlü olmalarıdır. Bu özellik, tanrılarının tamamına ait olmasa da bir kısmı ölür ve tekrar dirilir. Bu yüzden onların cesetleri ahirette tekrar restore edilmek üzere mumyalanarak muhafaza edilir.¹⁰⁸

Antik Mısır tanrıları başlangıçtan itibaren görünür nitelikte antropomorfik özellikler taşımaktadır. Süreç içerisinde inanç noktasında gözle görülür bir değişim söz konusu değildir. Tanrılar doğar, evlenir, çoğalır, çocuk sahibi olur ve ölürler. Gökyüzü onların mekânıdır ve gök bir nevi denizdir. Tanrılar bazen gökyüzünde gemiler ile seyahat ederler. Mısır'ın coğrafi özelliklerinin barındırdığı yılan, şahin, timsah gibi hayvanlar hem tanrı tasvirlerinde kullanılmış hem de dini mekânlarında sembolik olarak kullanılmıştır. Kralları birer tanrıdır ve tarihten bu yana Mısır'ın her şehri kendi tanrılarını yüceltmış, her kral da kendi tanrısal sistemini kurmuştur. Bazı kralların tanrı panteonu¹⁰⁹, bazılarının çok tanrısı, bazılarının tek tanrısı vardır. Tanrılar her ne kadar insan bedenine sirayet etse de, insanlardan çok daha üstündürler. Bazen hayatlarını istedikleri kadar uzatmış, bazen ihtiyarlıktan ölmüş bazen de tapınaklardaki hayvanlara hulul ederek kendilerini göstermişlerdir.¹¹⁰ İlk zamanlarda tanrılar, kadın veya erkek olarak yalnız yaşayıp kendi krallıklarını muhafaza etseler de daha sonra Mısır halkı tarafından evlendirilmiş, çocuk sahibi olmuşlardır. Ancak bu dinde *baba tanrı* kavramı yoktur.¹¹¹ Her tanrı bireysel ve üstündür.

Özet olarak Antik Mısır dininde de katı bir antropomorfik tanrı tasavvuruna rastlanmaktadır. Yunan ve Mısır tanrılarının yanı sıra, Antik Mezopotomya dininin tanrılarını benzerlikleri açısından incelemekte fayda görmekteyiz. Konumuzun dışına çıkmadan tarihte dünya ülkelerinin birbirini bir çok alanda etkilediğini, buna tanrılarının da dahil olduğunu varsaydığımızdan, asıl konumuz olan Hint dinlerindeki antropomorfik tanrı tasavvurunu daha iyi anlayabilmek, Mezopotamya tanrılarının ve dininin Hindu tanrılarına etkilerini görebilmek adına Mısır ve Yunan dinlerinin yanı

¹⁰⁸ Tanrı Osiris, kardeşi tarafından öldürülür ve 14 parçaya ayrılarak parçaları tüm ülkeye dağıtılır. Osiris'in karısı tanrıça İsis, Osiris'in parçalarını tüm ülkeden toplayarak birleştirir ve mumyalar. Mumyalanmış Osiris ahirette restore edilecektir. (bkz: Cengiz Batuk, *Mitoloji ve Kadim Dinler*, s:23)

¹⁰⁹ Farklı Yaratılış mitlerinden birine göre; başlangıçta üçlü tanrı panteonu vardı. Re (tepedeki güneş), Atum (batan güneş), Khepri (doğan güneş). Başlangıçtaki bu tanrı panteonu su, hava ve Tefnut'u yarattı, onlardan da Geb (yer) ile tanrıça Nut ortaya çıktı. Sonraki yaratılışı Demiurgos balgam çıkartarak yarattı. (bkz: Cengiz Batuk, *Mitoloji ve Kadim Dinler*, s:9.)

¹¹⁰ Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öteki Dünya İnancı*, s:9

¹¹¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s:222.

sıra Mezopotamya dinlerinin antropomorfik tanrı tasvirine göz atmak yerinde olacaktır.

2.4.3. Antik Mezopotamya Dinlerinde Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan Antik Mezopotamya’da Sümer ve Sami ırkları yaşamakta idi. Yapılan çalışmalar ve elde edilen bulgulara göre, Mezopotamya’da varlık gösteren en eski topluluk Sümerlerdir. Sümerlerin ardından Sami ırkının¹¹² bir kolu olan Akkadlar Arabistan coğrafyasından gelip Mezopotamya’ya yerleşmiş olup son gelen topluluk Sami ırkının diğer kolu olan Babil ve Asurlular olmuştur.¹¹³ Dolayısıyla sonradan gelen hemen her topluluk Sümerlerin etkisinde kalmış, kültürlerinden ve inançlarından etkilenmişlerdir.

Antik Mezopotamya’daki Sümer inancına göre, dünya yaratıldığı esnada hiçbir şey yokken Nammu adında bir tanrıça vardır. Nammu, gök ve yerin hammaddesi olan kozmik bir dağ yaratır ve ondan yer (Ki) ve gök (An) tanrıları oluşur, onların birleşiminden diğer tanrılar ve kainat meydana gelir.¹¹⁴ Yani tanrı bu durumda başlangıcı olmayan, dünya yaratılmadan önce de var olandır. Ayrıca diğer dinlerden farklı olarak Mezopotamya’nın ilk tanrısı bir kadındır. Sümerlerin bu inancının ardından Arabistan’dan gelen Sami ırkı yaratılış hikayesini değiştirmiş ve suyu tanrının üzerine çıkarmıştır. Buna göre, ilk önce tanrı dahi yokken su vardır. Tanrılar da sudan yaratılmıştır ve bunun zorunlu bir sonucu olarak ilk tanrılar su tanrılarıdır.

Yaratılış mitlerinden hareketle Antik Mezopotamya tanrı tasvirlerinin antik Yunan tanrı tasavvurları ile benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Antik Mezopotamya’da her kentin, her topluluğun ve her dönemin tanrı ve tanrıçaları farklı özellikler taşımaktadır. Genel olarak tanrılara politeist ve antropomorfist bir biçim verilmiştir. Tanrı ve tanrıçalar insan biçimli olmakla birlikte insandan daha ihtişamlı ve kusursuz resmedilmektedir. Hepsinin ailesi, çocukları mevcuttur ve çocukları da tanrısal özellikler taşımaktadır. Tanrılar yer, içer ve yaşam sürdükleri evleri vardır.¹¹⁵ Onların genel olarak ölümsüz olmalarına inanılmakla birlikte bazı dönemlerde bazı

¹¹² Sami Irkı: Hz. Nuh’un oğlu Sam’ın soyundan geldiğine inanılan Sami ırkı, Araplar, İbraniler ve Aramiler olmak üzere üç kola ayrılmaktadırlar. M.Ö. 3500 yılından başlayarak dalga dalga göç etmişler ve gittikleri bölgelere kültürlerini yaymışlardır. (Bkz: Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, s:76.)

¹¹³ Yusuf Kılıç ve H. Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:1, S:1, 2009, s:130.

¹¹⁴ Arif Tekin, *Sümerler’den İslam’a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yayınları, İstanbul 2010, s:52.

¹¹⁵ Jean Bottero, *Mezopotamya/Yazı Akıl ve Tanrılar*, çev: Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi, Ankara 2012, s:237

tanrılar ölmektedir. Mezopotamya mitlerinde kahraman olarak nitelendirilip daha sonra tanrılaştırılan tanrı Dumuzi buna örnektir. Dumuzi tahıl tanrısı olup yazın başlangıcında doğar, tahılın büyümesine paralel olarak büyür ve hasatın bitişiyle birlikte ölümler diyarı¹¹⁶na gider. Öldüğü için de halk tanrı Dumuzi'nin arkasından yas tutar.¹¹⁷

Antik Mezopotamya tanrı anlayışı Sümer tanrı anlayışının etkisini sürdürdüğü bilinmektedir. Buna göre Sümerlerde tanrılar yönetici tanrı tarafından yönetilirler. Tanrı ve tanrıçaların her biri gök tanrısı An'ın yönettiğine inanılan tanrısal bir siyasal düzen içindedirler.¹¹⁸ Diğer tanrılar arasındaki ayrım, yaratıcı tanrı ve yaratıcı olmayan tanrı şeklindedir.¹¹⁹ Fakat buna rağmen her kentin kendi yönetici ve koruyucu tanrısı vardır ve her kentin tanrısının, tanrının evi diye nitelendirdikleri devasa tapınakları mevcuttur.¹²⁰ Her kent kendi tanrısını yüceltirken, her dönemde de yönetici tanrı figürü değişmiş ve aynı zamanda nitelikleri de değişmiştir. Örnek vermek gerekirse, Sümerlerin bilinen en eski yönetici tanrısı gök tanrı An idi. An; baba tanrı, hükümdar tanrıydı ve dörtlü tanrı panteonu (An-Enlil-Enki-Ninhursag) ile birlikte yeryüzünün ve içinde yaşayan canlıların kaderini tayin ederdi.¹²¹ Tanrı An daha sonraki dönemlerde yönetici özelliğini kaybederek yerine hava tanrısı Enlil geçmiştir. Enlil hayırsever bir tanrıdır. Güneşi doğurur, bolluk bereket verir, insanlara merhamet eder.¹²² Aynı zamanda Enlil, paradoksal bir kişiliğe de sahiptir. Birçok yıkım ve felaket onun görevidir. Bir süre sonra Enlil de yönetici özelliğini kaybederek yerine tanrı Enki geçmiştir.¹²³ Enki ilk insanı yaratan, ona ilahi nefesiyle can veren bir tanrı olarak tasvir edilmiştir.

Antik Mezopotamya'da yönetici tanrı isimleri ve nitelikleri her dönem değişiklik göstermiştir. Tanrılar bazen ölümsüz, bazen ölümlüdür, bazen yönetici,

¹¹⁶ Ölüler Diyarı: Ölüler diyarının yer altında olduğu bilinmekle beraber Mezopotamya'nın önemli kentlerinde giriş kapıları vardır. Ölenler, tanrı ve tanrıçalar dahil bu kapıdan girer ve önlerine çıkan ırmaktan gemilerle geçtikten sonra birkaç kilitli, sürgülü ve bekçili kapılardan geçerler. Ölüler diyarına girenler yerine birini bulmadıkça tanrı dahi olsa buradan çıkamazlar. (bkz: Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, çev: Özcan Buze, Kabalcı yayınları, İstanbul 2002, s:179)

¹¹⁷ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark-Elam ve Mezopotamya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1937, ss:480-481.

¹¹⁸ William H. Mc Neill, *Dünya Tarihi*, çev: Adam (Alaeddin) Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2021, s:39.

¹¹⁹ Kramer, *Sümerler*, s:155.

¹²⁰ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi- Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s:68.

¹²¹ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s:9.

¹²² Kramer, *Sümerler*, s:160.

¹²³ Günaltay, *Yakın Şark-Elam ve Mezopotamya*, s:467.

bazen yok hükmündedir. Mezopotamya’da antropomorfik tanrı tasavvuru diğer bazı dinlerde olduğu gibi insanlarla iç içe değil, onlardan aşkın olarak tasvir edilir. Tanrılar kendi aralarında savaşı, savaşı kaybeder ya da kazanırlar, hastalanır fakat ölmezler.

Antik Mezopotamya’da tanrılar aile kurarlar, bir baba tanrı onun da tanrıça eşi ve tanrısal özellik taşıyan çocukları mevcuttur. Bu tanrı ailesinde genel inanişe göre otorite baba tanrı olmakla birlikte tanrıçalar bazen eşlerini aldatarak baba tanrının hiyerarşisinin üzerine yerleşebilmişlerdir. Buna göre baba tanrı en yüce niteliğe sahip olup dünyaya hakim olduğundan onu aldatabilmek üstün bir yetenek istemektedir. Tanrıça tanrıyı aldatmayı başarabildiyse o en yüce güç sahibi olmaktadır. Ayrıca tanrıçalar, doğurma özelliklerinden dolayı doğaya, yenilenme ve çoğalma gücü verir. Bütün bunlardan hareketle antik Mezopotamya’da tanrıçalar antropomorfik nitelikler olan doğurma, aldatma gibi sıfatlarından dolayı tanrılardan üstün konumda olabilmektedirler. Mezopotamya halkının kadınlardan beklediği üstün nitelikleri tanrıçalara yüklemesi Hindistan’da da yaygın bir durumdur.

Sümerlerin Mezopotamya’ya ilk yerleşen topluluk olduğuna inanılması sebebiyle, sonradan gelen ırklar genel tanrı anlayışları bakımından Sümerlerden etkilendiği bilinmekle beraber, bazı tanrı tasvirleri adı ve niteliği bakımından aynı kalmış bazılarında ise, hem isim hem de nitelik değişmiştir. Sümerlerin akabinde Mezopotamya’ya gelen Babil halkı yerleştikleri kenti, tanrı kenti olarak kabul etmiş ve tanrı Marduk’u tanrılarının efendisi ilan etmişlerdir.¹²⁴ Her ne kadar antik Mezopotamya’ya gelen topluluklar kendi tanrısını tasavvur edip, bir önceki ırkın tanrısının ismini, kentini, niteliğini değiştirse de genel tanrı anlayışı aynı kalmıştır. Hep bir şehir tanrısı, insandan yüce, insan biçimli, evi, ailesi, oğlu ve kızı olan, bazen tanrının bazen de tanrıçanın üstün olduğu tanrı anlayışı hâkimdir. Hint tanrıları gibi burada da her tanrının bir simgesi ve bir binek hayvanı vardır. Dişi ve erkek olarak ayrılmakla beraber bazı tanrılar hem dişi hem erkek olma özelliği taşımaktadır. Sümer ve Sami tanrılarının karışımı olan İstar¹²⁵ buna örnektir.

Paganist sistemin tanrılarına benzerlik gösteren Mezopotamya tanrılarının, tapınaklarda kendi şekillerinde heykelleri vardır ve toplum tanrılarının bu heykellerde

¹²⁴Beatrice Andre-Salvini, *Babil*, Dost Kitabevi, Ankara 2019, s:101.

¹²⁵ Michael Baigent, *Babil Kehanetleri*, çev: Ayşe Müge Esenerli, Yakamoz Yayınları, İstanbul 2009, s:131.

vücut bulduklarına inanır. Her tanrı ailesiyle tapınağında yaşar, eğer sinirlenirse halk onu müzikle yatıştırır ve her gün yiyeceğini hazırlar. Her gün tanrı en özenli biçimde giydirilir.¹²⁶ Tanrıların her gün beslenmesi gerekir en önemli içecekleri biradır ve bira tanrıçası Ninkasi tanrı biralarını yapar. Tablet üzerine yazılan yazılardan hareketle, her tanrının yiyecek ve içecek sayıları bellidir ve o sayılarla menüler hazırlanır onlara sunulur. Nitekim antik Mezopotamya’da da antik Mısır ve Yunan inançlarında olduğu gibi antropomorfik tanrı tasviri oldukça yoğun görülmektedir.

2.5 Değerlendirme

Antropomorfizm, tanrı ile birlikte söylendiğinde altını doldurduğu anlam kutsal bir değer taşımaktadır. Bugün tüm dinlere baktığımızda her ne kadar tanrıya antropomorfik formlar yüklemekten kaçınmaya çalışan din adamları olsa da aynı dinin farklı kolları antropomorfizmi şiddetle savunur hale gelmiştir. Bu sonucun ana öznesi her ne kadar insan olsa da sebebi her dine göre değişim gösterir. Evrensel bir sebep mümkün olmamakla birlikte insan psikolojisine indirgediğimizde, insanın kendinden bağımsız tanrı tasavvur edememesinin arkasındaki sebeplerden birinin kişinin kendini her şeyin ölçüsü olarak görme egosu yatmaktadır diyebilir miyiz? Ya da aşkın olanı insanın kendi kalıpları çerçevesinde anlatmaya çalışması? Nitekim özellikle antik dönem ve antik din tanrıları incelendiğinde görüyoruz ki tanrının biçimi ve onun öne çıkan nitelikleri, genellikle halkı yönetenler tarafından belirlendiği bilinmektedir.

Eski toplumların yaşantı biçimleri araştırmalara göre kendisine yakın olmayan kültürlerden uzak, kendi kabuğundan çıkmamış şekilde tasvir edilir. Bu nedenle, lider ruhlu ve belki diğerlerine göre maddi manevi zengin kişilerin yönetimi altında yaşayan topluluklar, onu yöneten hükümdarın her şeyine olduğu gibi kutsalına da itaat ederler. Nitekim Antik Mezopotamya’nın tanrı anlayışı bunun en güzel örneğidir. Mezopotamya’da her şehrin bir yöneticisi vardır ve o yöneticinin tapındığı tanrı o şehirdeki halkın da tanrısı olma özelliğine sahip olmuştur. Buna göre bazı Antik Mezopotamya şehirlerinin tanrısı yöneticinin vasıfları ile benzer özellikler taşımıştır. Zira her ne kadar hükümdar da olsa kişi tanrıyı tasavvur ederken kendi sonlu niteliklerinden bağımsız olamamıştır.

¹²⁶Joan Oates, *Babil*, çev: Fatma Çizmeli, Arkadaş yayınları, Ankara 2015, s:185.

Kısacası çalışmamızın birinci bölümünden anlaşıldığı gibi her krallık, her dönem ve her topluluk kendi tanrısını kendi kültürüne bağlı olarak tasavvur etmiştir. İnsanoğlu kendi toteminden ve kültüründen etkilenecek bir tanrıya bir yaratıcıya inanmış ve tutundukları tanrı aynı zamanda onların yöneticisi olmuştur. Tanrılar kendi aralarında savaşmış, birbirlerini aldatmış, bazen ölümlülerle birlikte olmuş, aile kurmuş, hastalanmış yani birçok insani eylemde bulunmuşlardır. Buna rağmen doğayı ve insanı yönetmeyi ihmal etmemişlerdir. Politeist ve aynı zamanda antropomorfist tanrı anlayışına sahip toplumlar tasavvur ettikleri tanrıları bazen aşkınlaştırmış, kimi zaman içkinleştirmiş, dönem dönem de adını ve niteliğini değiştirmişlerdir. Bütün bunlara rağmen tanrının, her şeyin en iyisini yapmasını beklemiş, beklentileri karşılanmayınca zihinlerinde şekillendirdikleri tanrıya tapınmayı ya bırakmış ya tanrıya küsmüş ya da onu düşüncelerinde öldürme yoluna gitmişlerdir. Bütün bunlar olurken tanrı hep kültürün, korkunun, mutluluğun, totemin, tabunun, doğa olaylarına anlam yüklemesinin bir sonucu ve süreci olmuştur.

Çalışmamızın bu bölümünde işlediğimiz gibi monoteist de olsa politeist de olsa her dinin insana ait fiziksel ve ruhsal özellikleri atfettiği tanrıları mevcuttur. Her ne kadar antropomorfik tanrı tasavvuruna karşı çıkan gruplar olsa da insan, zihnindeki tanrıyı kendi kalıplarından ayrı düşünememiş, hem şekilsel hem de ruhsal olarak tanrıyı kendi sezgisel kalıbıyla sınırlandırabilmiştir. Bunun en zirve ve güncel örneği elbette ki Hindistan'da bulunmaktadır. Bu yüzden çalışmanın devamı olan ikinci bölümde Hindu dinlerindeki antropomorfik tanrı tasavvuru her açıdan değerlendirilerek, tanrının insan ile güçlü bağı sunulmuş olacaktır.

3. HİNT DİNLERİNDE ANTROPOMORFİK TANRI

3.1.Giriş

Tarihten bu yana din ve kültür arasında dinamik bir ilişki söz konusudur. Bir toplumun dini hakkında bilgi sahibi olduğunda, o toplumun kültürünün nasıl olduğu hakkında tahminde bulunulabilir, paralel olarak kültürü bilindiğinde ise dini inanışları hakkında bilgi sahibi olunabilir. Hiçbir din, varlık gösterdiği toplumun tarihinden, coğrafyasından, kültüründen, sanatından bağımsız olmamıştır. Kültür dini, din de kültürü doğrudan etkilemiştir. Bazı monoteist dinsel gelenekler kültürden bağımsız olduklarını iddia etse de, özellikle politeist dinlerde kültürün dine etkisini daha net görmekteyiz.

Hemen hemen her kültürün ve toplumun tanrı inançları mevcuttur. Bu tanrısal düzen bazı toplumlarda politeist, bazılarında monoteist, bazılarının da henoteist olarak karşımıza çıksa da toplumların aşkın veya içkin tanrı anlayışları ve arayışları her daim varlık göstermiştir. Schimmel, bunun sebebinin insanoğlunun, insanüstü bir kudrete karşı duyduğu haşyetten kaynaklandığını söyler.¹²⁷ İnanma eğilimine sahip varlıklar olmalarından dolayı insanlar, teknolojinin gelişmediği, birbirinden haberdar olmakta güçlük çektiği dönemlerde kendilerine farklı ve gizemli gelen her gücü aşkınlaştırma eğiliminde bulunmuşlardır. Öyle ki zaman ve mekan değişse de çoğunlukla tanrı inancı kökleştiği için aynı kalmaya devam etmiştir.

Tarihin her döneminde tanrı merak edilmiş, araştırılmış ve elde edilen her bulgu bir önceki bulguyu bazen destekler nitelikte olmuş kimi zaman da paradoksal sonuçlar elde edilmiştir. Bu anlamda son araştırmaların yapıldığı Avusturalya’da ilk tanrı anlayışının totemizm ve animizme dayandığı yorumu yapılarak pozitivist paradigma desteklenmiş akabinde de varlığı kendinden olan, göklerde ikamet eden, iyiliksever, her şeyi bilen yaratıcı ve ebedi tanrının mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹²⁸ Farklı kültürlerde farklı araştırmalarda da farklı sonuçlar elde edilmiş olup ilk tanrının nasıl olduğu bir tartışma konusudur.

Biz bu çalışmamızda temelde Hindistan’daki antropomorfik tanrı anlayışını geçmişten bugüne işlemenin yanı sıra, birinci bölümde ele aldığımız farklı

¹²⁷ Annamaria Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Derl: Recep Kibar, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2016, ss:14-15.

¹²⁸ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi*, çev: Mehmet Aydın, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2015, s:33

toplumların antropomorfik tanrı tasavvurları ile Hindu tanrılarının benzer veya çelişik yönlerini yer yer karşılaştıracaktır. Elbette ki Hindu tanrılarına, benzerlikleri bakımından incelenebilecek tüm toplulukların tanrı anlayışlarını ele almak mümkün değildir. Bu bakımdan yalnızca bir kaçını incelemenin konu dışına çıkmaması adına yeterli olabileceğini düşündük. Bu bölümde ise asıl konumuz olan Hint dinlerindeki antropomorfik tanrı tasavvurunun, Hindistan'ın kuruluşundan itibaren her döneminde geçirdiği evrelerin yanı sıra tanrılarının insansı özelliklerinin sembolize ettiği manalara değineceğiz.

Hint kökenli dinler bilinen en eski inanç olarak bilinmesi sebebiyle, politeist, monoteist, panteist, henoteist, antropomorfist tanrı anlayışlarının varlık gösterdiği bir laboratuvar konumundadır diyebiliriz. Bu bağlamda Hint dinlerinden sonra gelen dinlerin de Hindular ile karşılaşmalarından itibaren tanrı tasavvuru bakımından etkileşim içinde bulunduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Hint Dinleri, Hinduizm, Budizm, Caynizm ve Sihizm olmak üzere dört ana inanç sistemini kapsamakta ve farklı mezhep oluşumlarını içinde barındırmaktadır. İlk olarak Ariler ile Dravid'lerin Hindistan bölgesinde bir araya gelerek etkileşimleri ve iç içe geçmeleri neticesinde oluşan tanrısal sistem tarihten bugüne farklılaşma göstermiştir. Hinduların tanrı tasavvuruna yalnızca mezhepleri, dinleri veya kültürleri değil aynı zamanda tarihten bu yana oluşturdukları, mitolojileri, destanları, kutsal kitapları da kaynaklık etmiştir. Vedalar'da politeist bir tanrı sistemi tasvir edilirken Upanishadlarda aşkın tek bir tanrı tasavvur edilmiştir. Binaenaleyh Hinduizm'de aşkın ve içkin birçok tanrı mevcut iken, Caynizm ve Budizm'de tanrı tasavvuru olmamakla beraber Sihizm, apayrı bir yorum getirerek senkretik bakış açısıyla aşkın bir tanrı anlayışı geliştirmiştir.

Hint Dinlerinin tarihi kökeninin, milattan önce 2000'li yıllara dayandığı bilinmektedir. Bu dönemden günümüze birçok kültüre ev sahipliği yaptığından dolayı dini tarihini sistematize etmek oldukça zordur. Hindistan'da birçok din, birçok kültür, birçok tanrı birbiriyle sentezlenmiş ve birçoğu da tarihi kayıtlara karmaşık bir şekilde geçmiştir. Moore ve Radhakrishnan'ın tanımına göre; "Hindistan tarihi karanlık ve belirsiz bir tarihtir. Hindular iç içe geçmiş bir yapıya, coğrafyaya, kültüre ve inançlara sahiptir. Hindu tarihini araştırmak ve onu kronolojik bir sıraya

yerleştirmek tarihi kitapların yetersizliğinden dolayı oldukça güçtür.”¹²⁹ Bu karmaşıklık göz önünde bulundurularak her dinler tarihçisi Hindu tarihini farklı dönemlere ayırmıştır. Hindistan’ın tarihi dönemleri alanında her ne kadar ittifak sağlanamamış olursa da, “klasik dönem”, “ortaçağ dönemi” ve “modern dönem” olarak isimlendirilen bu üç dönem çoğunluk tarafından kabul görmüştür. Ancak biz konuyu üç temel dönemi esas alan sınıflandırmaya göre değil bir başka tasnife göre ele almayı tercih ettik. Hint dinlerindeki antropomorfik tanrı tasavvurunu, kutsal kitapları ve farklı inanç sistemlerin oluşumunu baz alarak tanrısal sistemin kırılma noktalarının başladığı dönemlerden itibaren incelemeyi uygun bulduk. Buna göre Hindistan’da antropomorfik tanrı tasavvurunu, Vedik (Brahmanizm) Dönemi, Upanishadlar Dönemi, Budizm (Sentez) Dönemi ve Reform ağı olarak dört dönemde inceleyeceğiz.

Hint dinlerindeki antropomorfik tanrı tasavvurlarını dönem dönem ele alırken birinci bölümde işaret ettiğimiz antropomorfizm, monoteist ve politeist dinlerdeki antropomorfik tanrı anlayışlarından da faydalanacağız. Neticede her kültür, her medeniyet tarih içinde zaman zaman birbirleriyle karşılaşmış ve birbirlerinden etkilenmişlerdir. Dinler arası diyaloglar sağlanmış hatta bazen tamamıyla kendi dinlerini terk edip etkilendikleri kültürün dini anlayışını benimsemişlerdir. Hint dinlerinde antropomorfik tanrı tasavvurunu anlayabilmek adına benzer tanrı tasavvurlarına sahip olan dinleri incelemek çalışmamızın faydası açısından önemli olacaktır. Ayrıca Cemil Meriç ‘in ifadesiyle Hint zerine çalışmak bir kaçış değil bir arayıştır düsturu ile bu bölümde bir arayışta olacağız. Nitekim Meriç devam eden söyleminde “tanımıyoruz ki Hint’i tanımlıyoruz. Hindistan tebliğleri yaşayan ve yaşanan canlı ve sıcak bir derstir”¹³⁰ der. Bu bağlamda Hindistan’ın tanrısal tebliğleri bu bölümde ortaya konmuş olacaktır.

3.2.Vedik (Brahmanizm) Dönem Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

Hindistan, İndus Vadisi ve Ganj Havzası arasına denk gelen alana verilen isimdir. Hindular adını özel bir sebepten almayıp İndus vadisinde¹³¹ yaşadıkları için önce İnduslular, ardından da Hindu’ya evrilerek bugünkü Hindu adını almıştır. Bu

¹²⁹ S. Radhakrishnan and Charles A. Moore, “Hint Düşüncesine Genel Bir Bakış”, ev: Ali İhsan Yitik, Divan İlmî Araştırmalar Dergisi, C:1, S:16, 2004, s:2

¹³⁰ Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, Der: Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s:147-148.

¹³¹ S. Radhakrishnan and Charles A. Moore, “Hint Düşüncesine Genel Bir Bakış”, ev: Ali İhsan Yitik, s:2.

ülke oldukça köklü bir tarihe sahip olup sistematik tarihi verileri mevcut değildir. Zira birçok kültür gelmiş geçmiş her kültür kendi dinini oluşturup, kendi kutsal kitabını ve mitolojilerini yazarak içine girdiği toplumun inanç sistemiyle etkileşim kurmuşlardır.

M.Ö. 2000-1000 yılları arasına denk geldiği bilinen Vedik dönem Hindistan tarihinin bilinen en eski dönemidir ve bu dönemde Hindu dininin ilk kutsal kitabı olan Vedalar¹³² yazıldığı için Vedalar dönemi ya da Vedik dönem olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla da Hindu adına münhasır Hinduizm'in, Vedik dönem ile birlikte başlamış en eski din olduğu düşünülür. Vedik dönem, Hinduizm'in karanlık çağı olarak adlandırılır ve dinler tarihçilerinin, Hindu tanrı anlayışlarında hangi akımı benimsedikleri konusunda ittifak edemedikleri bir dönem olduğu için arayış dönemi olarak da nitelendirilebilir.

Yapılan kazılar ve elde edilen bulgular sonucu bugünkü Hindistan'ın ilk sistematik tarihi Ari topluluğunun İndus Vadisi'ni istilasını ile başlamıştır. Buna göre Ariler¹³³ topluluk olarak bir arada Orta Asya'da uzunca bir süre yaşadıkları sonra M.Ö. 2000'li yıllarda göç ederek Hindistan ve İran coğrafyalarına dağılırlar. Ariler Hindistan'a gelmeden önce Hindu topluluğu diye adlandırılan Dravitler'in¹³⁴ bu coğrafyada yaşam sürdükleri bilinmektedir. Dravitler ve Ariler bir araya geldiklerinde tanrı anlayışlarını, tanrısal ritüellerini, kültürlerini birbirlerinden

¹³² Vedalar: Hint inanç sistemlerinde kutsal kitaplar *Sruti* (Vahye dayalı kitaplar) ve *Smriti* (Vahye dayalı olmayan kitaplar) olarak ikiye ayrılır. Vedalar, Brahman, Aranyakalar ve Upanishadlar *Sruti* Kitaplar kategorisine girerken, Puranalar ve Destanlar *Smriti* kitap kategorisine girer. *İlahi Bilgi* anlamına gelen Veda, Hinduizm'in en eski ilahi kaynaklı kutsal kitaplarıdır. Rig Veda, Yajur Veda, Sama Veda ve Atharva Veda olmak üzere dört şekilde tasnif edilmiştir. Rig Veda ilk ve en eski Veda kitabı olup ilahi kaynaklı olduğuna inanılır. İçerik sırasına göre; Rigveda, tanrılara sunulan ilahileri içerir. Sama Veda, Melodi bilgisi anlamına gelir ve tanrılara sunulan kurban törenleri sırasında okunan ilahileri içerir. Yajur Veda, kurban ile ilgili sözleri ve duaları ihtiva eder. Atharva Veda ise, büyü bilgisi anlamına gelir ve birçok büyü formülünü içermektedir. (Bkz: Ömer Hilmi Buddha, *Dinler Tarihi I*, Vakıf Gazetesi Matbaası, İstanbul, ss:11-14; Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara 1997, s:136.)

¹³³ Ari: Asil, Soylu manasına gelen Ari veya Arya, günümüzde kullanılan İran ve İrlandalı kelimeleri ile ilişkilidir. Hint-Avrupa dili konuşan Ariler, kültürleri bakımından Grek, Germen, Sloven, Ermeni, Arnavut dilleri ve kültürleri ile birlikte İran kültürünü de beraberinde taşımıştır. M.Ö. 2000 li yıllarda Baltık dolaylarından ya da Kafkasya'dan geldiği kabul edilen Ariler, bütün Hindistan coğrafyasını istila ederek buranın yerli, halkı olan Dravitlerle iç içe geçmiş ve bugünkü Hindu toplumun tarihini oluşturmuşlardır. (Bkz: Ali İhsan Yitik, (2006). *Hint Dinleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, ss:4-5)

¹³⁴ Dravit: M.Ö. 3000'li yıllarda Hindistan'da yaşayan koyu renkli toplumlar yaşadığı varsayılmaktadır. Hemen hemen aynı tarihte olduğu varsayılan Moğol asıllı bir kavim Hindistan'a yerleşmiş ve bu koyu renkli toplum ile karışarak Dravitler oluşmuştur. Daha sonra Dravitler yaşadıkları yere gelen Ariler ile karışarak günümüz Hindu toplumunun atalarını oluşturmuşlardır. (Bkz: Yitik, *Hint Dinleri*, s:4; Zehra Zeren, *Hint Kökenli Dinlerde Tanrı Tasavvuru*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s:13)

etkilenerek evrimleştirmiş olsalar da Ari toplumunun inanç ve kültür anlayışlarının daha baskın olduğu bilinen bir gerçektir. Arilerin İran ve Hindistan'a yerleşmeleri tanrı anlayışlarının benzerliğinden de görülmektedir. İran ve Hindistan'da bazı tanrı isimleri ve özellikleri birbirine benzemektedir. Bu durum İran kutsal kitabı Avesta ve Hinduizm kutsal kitabı Rig Veda'da geçen tanrı isimlerinin aynılığından anlaşılmaktadır.

Ariler Hindistan'a yerleştikten sonra zamanla kendi dinleri değişim göstermiş, Ari olmayanların bazı tanrıları, biçim ve fonksiyonların benzerliği nedeniyle Arilerin kimi tanrılarıyla ayniyet kazanmıştır. Fakat Arilerin getirdiği tanrısal sistem, Ari olmayanların (Dravit) tanrı anlayışlarından daha yüksek bir mevkiyi işgal etmiştir.¹³⁵ Ayrıca bu topluluğun geçim kaynaklarının başında büyükbaş hayvanlar gelmektedir. Boğa ve öküzlerin gücünden, ineklerin ise sütünde faydalanmışlardır. Dolayısıyla Ariler, geçim kaynakları olan bu hayvanlardan oldukça etkilenmiş olmalı ki tanrı ve tanrıçalar sürekli inek, öküz ve boğalara benzetilmiştir. Vedik dönemde *rişiler*¹³⁶ bulutları ineklere benzeterek yağmur yağdırmalarını da ineklerin süt vermeleri ile aynılaştırmışlardır. Gök gürleyince boğa böğürtüsü, kızıştığında kızıl inek benzetmesi yapılmıştır.¹³⁷

Ariler tabiat olaylarını kişileştiren, tabiat olaylarına tanrısal güçler yükleyen bir inanca mensuptular. Bu nedenle belli bir güçleri olduğuna inanılan, ateş, su, şimşek, toprak, hava, gökyüzü, güneş, ay ve yıldızların belirli güçler/tanrılar tarafından yönlendirildiğini esas alan bir inanç sistemini benimsemişlerdir.¹³⁸ Bu bağlamda bu topluluk, Hindistan'a yerleştikten sonra Hint dinlerinde her şeyin bir sebebi olduğu inancı hakim olmuştur. Bu inanç da her şeyin ilk sebebi olan tanrı kavramına götürür. Güneş var ise sebebi, ilk sebep olan güneşin tanrısıdır ve güneşin işlevlerini yerine getirmesini sağlar. Tabiata tapınma bu dönemin en önemli tanrı tasavvurudur.¹³⁹ Rig Veda'da hava, güneş, su, ateş gibi doğa unsurlarının

¹³⁵ Hayreddin Kızıl, "Rig Veda ve Avesta Tanrı Ponteonundaki Benzerlikler", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C:1, S:13, 2013, s:33; Poala Trupati Raju, *Asya Dinleri*, çev: Abdullah Davutoğlu, İnkılap Yayınları, İstanbul 2002, s:26.

¹³⁶Rişi: Hindu mitolojilerinde sıkça anlatılan yedi efsanevi kahinin adı olup Sanksritçe bilge anlamına gelmektedir ve Hindistan'da bilge kişiler için kullanılır.(bkz: Özhan Öztürk, *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü: Hint Mitolojisi Sözlüğü*, Phoenix Yayınları, Ankara 2009, s:9.)

¹³⁷ Rig Veda, s:9.

¹³⁸Kızıl, "Rig Veda ve Avesta Tanrı Ponteonundaki Benzerlikler", s: 36.

¹³⁹ Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1958, s:101.

antropomorfik formlarına ilahiler, dualar yazılmıştır. Daha sonraki dönemlerde de bu varlıklar tabiat unsuru olmaktan çıkıp tanrılaştırılmıştır.¹⁴⁰

Hint dinlerinde tanrı, her dinde olduğu gibi kutsal kitaplarındaki aşkın gücü anlatımından bilinir. Hint dinlerinin de bilinen en eski kutsal kitabı Vedalar'ın dört bölümünden biri olan Rig Veda'dır. Bu dönemin tanrı sayıları farklılık göstermesine rağmen Rig Veda'da 3339 tanrının, tanrı Agni'ye tanzimde bulunduğu ifade edilir.¹⁴¹ Rig Veda'da dikkat çeken asıl husus tanrıların insan gibi anlatılmalarıdır. Onlar, insanlar gibi uyurlar, dinlenirler, duyarlar, konuşurlar ve insanların sahip olduğu organlara sahiptirler. Antropomorfist özelliklere sahip olan bu tanrılar isimlerini görevlerine göre alırlar. Bu isimlerin hepsi ayrı ayrı tanrıdır. Bunlar arasında bazıları tanrı olarak doğarken bazıları diğer tanrılar tarafından eğitilme yoluyla tanrısal nitelik kazanırlar.¹⁴²

Hindistan tarihini araştırma konusu edinen araştırmacıların Hint kültür, medeniyet, sanat gibi birçok alanından ittifak edemedikleri gibi Vedik dönem tanrı tasviri konusunda da ittifak edememişlerdir. Zira Hindu tanrı anlayışının ilk olarak aşkın monist bir tanrı ile başladığını iddia eden araştırmacılar olmakla birlikte politeist bir tanrı tasviri yoğunluktadır. Politeist bir yapı sunan araştırmacılara göre Hindistan'da ilk tanrı anlayışı gizemli olana merakla başlamıştır. İnsanlar eski zamanlarda teknolojinin ve soyut düşünme kavramlarının gelişmediği dönemlerde tanrıyı kendileri için gizemli olan gökyüzündeki cisimleri tanrısallaştırmak ile birlikte bazı toplumlar ise kendileri gibi (antropomorfist) bir tanrı motifi betimlemişlerdir. Bu durum en eski din olan Hint Dinlerinde antropomorfist tanrı olarak kendisini göstermektedir. Korhan Kaya'nın anlatımına göre:

Vedik dönemde ve öncesinde insanlar tabiat olaylarına karşı çaresiz ve meraklıdılar. Zira tabiat bir gizemdir. Bu durum dolaylı olarak bazı tanrı ve tanrıçaları ortaya çıkararak, onlara tapınma biçimleri de duyduğu korkuların neticesinde kendiliğinden olmuştur. Daha sonra insan biçimi düşünülen bu ölümsüz varlıklara, insanların yaşayış tarzları örnek alınarak birtakım vasıflar yakıştırılmış ve gök katında bir "tanrılar ülkesi" yaratılmıştır.¹⁴³

Gök katında yaratılan bu tanrılar ülkesi oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu tanrı ve tanrıçalar insanlar gibi doğar, insanlar gibi yaşar fakat ölmezler. Vedik

¹⁴⁰ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:5.

¹⁴¹ M. Şemseddin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirleri-Uzak Şark-Kadim Çin ve Hind*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, s:201.

¹⁴² Cemil Sena, *Tanrı Anlayışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s:46

¹⁴³ Korhan Kaya, "Vedaların Bilinmeyen Tanrısı: KA", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:1-2, S:33, 1990, s:284.

dönemde her tanrı bir doğa olayını ve insan hareketlerini düzenler ve bu tanrılar görevlerine göre isim ve şekil alır.

Vedik dönem, çok tanrı anlayışından, mistik bir hava ile tek tanrıcılığa evrilerek devam etmiştir. Diğer adı Brahmanizm olan bu dönemde öncelikle politeist bir tanrı anlayışı hakim iken daha sonraki süreçlerde tanrı Brahman yaratılmış ve bütün tanrıların babası kabul edilerek henoteist bir din anlayışına geçiş sağlanmıştır. Öyle ki yukarılarda da bahsi geçtiği gibi Vedalar'ın dahi tanrı Brahman'dan sudur etmesi söz konusu olmuştur. Buna göre her ne kadar teorikte tek bir tanrı anlayışı hakim olmuş olsa da insanlığı yöneten ve esas tanrının emri altında görevini icra eden bir çok tanrı inancı Hinduların kaderi olmaktan çıkamamıştır. Vedik dönem politeizmden henoteizme evrilmeden önce Vedalar'da sözü edilen antropomorfik tanrılardan bahsetmek konumuzun başlığı ile orantılı olacaktır.

Vedik dönem tanrı ve tanrıçaları oldukça geniş bir alan teşkil etmektedir. Fırtına tanrısı İndra, ateş tanrısı Agni, güneş tanrısı Surya-Vivasvat-Savitri, su tanrısı Vritra, gök baba ve gök ana tanrıları Dyauspitar-Prthivimatar, sanatçı tanrı Tvaştr, sabah tanrıçası Ushas, söz tanrısı Vaç, okyanus tanrısı Varuna, rüzgar tanrısı Vayu, tanrılaştırılmış dağ Paravata ve tanrılaştırılmış içki Soma, ölüm tanrısı Yama, nehir tanrısı Sarasvatı¹⁴⁴ bu dönemin belli başlı tanrı ve tanrıçalarıdır. Vedik dönem tanrısallık sistemi net görebildiğimiz kutsal kitabı olan Rig Veda'da en önemli tanrı İndra ilk sırayı almakla birlikte, tanrı Agni ikinci, tanrı Soma ise üçüncü sırayı almaktadır. Bu tanrı ve tanrıçalardan bazılarını ele almak Vedik dönem antropomorfik tanrı tasavvurunu anlayabilmek açısından yeterli olacaktır.

Vedalarından da anlaşıldığı gibi bazı tanrılar salt iyi, bazıları yalnızca kötülük yapmak için var olan, bazıları da hem iyiliği hem de kötülüğü içinde barındıran tanrılardır. Yanı sıra tanrısallık sistemde mutlak mevcut olan tanrı ve tanrıçalar olmakla birlikte, bazı nesnelerin sonradan tanrılaştırılması ya da bazı tanrıların sonradan ortaya çıkması gibi durumlar da söz konusudur. Bu dönemin tanrı ve tanrıçaları hemen hemen bütün Hint dinlerinin tanrısallık sistemlerinin temelini oluşturmuştur diyebiliriz. Bu döneme ait binlerce tanrıdan bahsedilmektedir. Tanrı Agni Rig Veda'nın en önemli tanrısının ikincisidir. Ateş tanrısıdır ve Rig Veda'da 33 tanrı başından biridir. Her sabah güneş ile birlikte yeniden doğar. Bu yüzden tanrıların en genci olarak bilinir. Evin efendisi tanımlamasının kullanıldığı tek

¹⁴⁴ Rig Veda, Sunuş: Rig Veda Üzerine, s:1.

tanrıdır. Alev saçlı, alev dişli, yedi dillidir. Tanrıların adaklarını diliyle yalayıp yutar. Yanan başıyla bütün yönleri kontrol eder. Tanrısal bütün adakların efendisidir.¹⁴⁵ Hint tanrılarının hepsinin görevleri mevcuttur ve görevleri ile görüntüleri paralellik gösterir. Buna binaen ateş tanrısı Agni, genel olarak kızıl tasvir edilmiştir. İki başlı, üç bacaklı, kırmızı gözlü, sivri çeneye sahip altın dişli bir adamdır.

Hint dinlerinde her rakamın bir karşılığı vardır. Üç rakamı Agni'ye karşılık gelir. Agni, üç güçlü, üç dereceli, üç bedenlidir.¹⁴⁶ Odun ya da yağ onun yiyeceği, eritilmiş tereyağı ise onun içeceğidir. Onun ağzı kepçedir.¹⁴⁷ Günde üç kez beslenir. Diğer tanrılara nazaran ölümlü insanlar ile sıcak teması vardır. Her an evlerinde yaşar, evin kalıcı misafiridir ve yine Agni diğer tanrılardan farklı olarak, aynı anda farklı yerlerde olabilme özelliğine sahiptir. Aynı anda hem yerde, hem gökte hem de havada olabilir.¹⁴⁸ Agni kurban ateşinin kişileştirilmiş halidir.¹⁴⁹

Agni, çeşitli hayvanlarla da özdeşleştirilmiştir. Sivri boynuzları, böğürmesi ve kuvvetiyle bir boğaya, uzun tırnaklarıyla tanrılara adaklarını götürdüğünde bir ata, süt veren bir ineğe, gökyüzünde uçan bir kartala, yüksek sesle bağırان bir aslana, dünyanın etrafında serbestçe dolaşan çobansız bir öküze benzetilmektedir. Aynı zamanda o tanrısal bir kuştur.¹⁵⁰ Tanrı Agni, Vedik dönemde ailenin bir üyesi gibi kabul edilmiş, kadınların ilk eşi olarak yerini almıştır. Fakat daha sonraları topluma ışık saçan güneş olarak tasvir edilmiş ve aileden öteye geçmiştir.

Tanrı Mitra Arilerle birlikte Hindistan'a gelen bir tanrıdır. Rig Veda'da tanrı Varuna ile birlikte anılır. Her ne kadar Arilerde tanrıların efendisi, dünyevi hükümdarlığı temsil etse de bugün Hindistan'da önemini kaybetmiş bir tanrıdır. Mitra'nın Ariler ile birlikte tanrısal gücü o kadar yüksektir ki, ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren Hindistan, İran, Anadolu, Mezopotomya, Avrupa gibi farklı ülkelere yayılmış hatta Roma imparatorluğunda en etkili din olan Mitraizm'e kaynaklık etmiştir.¹⁵¹ Mitra, kişileştirilmiş sözleşmedir.¹⁵² Tanrı ve insanlar arasında

¹⁴⁵ Hatice Derya Can, "Hint Ateş Tanrısı AGM", *Nüsha Şarkiyat araştırmaları dergisi*, C:7, S:11, 2002, s:171

¹⁴⁶ Can, "Hint Ateş Tanrısı AGM", s:172

¹⁴⁷ Rig Veda, Birinci Kitap, XII. İlâhi, 6. Beyit.

¹⁴⁸ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I.*, çev: Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003, s:252.

¹⁴⁹ Korhan Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s:14.

¹⁵⁰ Can, "Hint Ateş Tanrısı AGM", s:173

¹⁵¹ Hayreddin Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na Mitraizm'in Kurtuluş Serüveni", *EKEV Akademi Dergisi*, C:55, S:17, 2013, s:113

gidip gelen, insanların tanrısal alana yaklaşmasını sağlayan bir put görevi görmektedir. Güneşin tanrısı olması hasebiyle güneş Mitra'nın gözüdür.¹⁵³ Güneş dünyanın tam ortasında durur böylece Mitra tam ortadan insanlığı izler, bin hissi, bin gözü, bin kulağı ve on bin ajanı¹⁵⁴ ile tasvir edilerek ondan hiçbir şeyin gizlenemeyeceğini, gözünden hiçbir şey kaçmayacağını simgeler. Tanrı Mitra'nın kolları her yere uzanan ışıktır. Sesini yükselterek insanları sıraya dizer ve gözleriyle korkusuzca çalışan insanları izler.¹⁵⁵

Hint mitolojisinde birçok tanrı ve tanrıça birbirine bağımlıdır ve birbirini tamamlar. Mitra ve Varuna kardeş olmadıkları halde birbirlerinin ikizidirler. İkisi aynı anda aynı güce sahip olmaktadır. Örneğin; güneş hem Mitra'nın hem de Varuna'nın gözüdür. Varuna olmazsa Mitra'nın gözünün güneş olmasının hiçbir anlamı yoktur. Güneş beş tanrı ile temsil edilir;

...Güneşin müşfik gücünün şahıslştırılmışı, "Mitra"
Şafağın kocası olarak kabul edilen, güneşin özel adı olan "Surya",
Güneşin hayat verici faaliyetleri olan "Vishnu",
Güneşin cömert gücünü şahıslştıran kırların tanrısı "Pusan",
Ve bu ponteonda merkezi bir yer tutan "Vishnu"...¹⁵⁶

Tanrı Varuna, Mitra'nın ikizi gibi anılmasına rağmen "en akıllı yaratık" olarak adlandırılır. Yani bu onun Mitra gibi tanrısal bir sistem ile var olduğuna değil sonradan yaratıldığına işarettir. Dolayısıyla Varuna için yaratılmış tanrı deyimi kullanılabilir. Onun bilgisi sonsuzdur. Herkesin gizli olanını, sakladığı her şeyi tanrı Varuna bilir. Vedaların en büyük gök tanrısıdır. Güneşin doğarken ve batarken izlediği yolu tanrı Varuna imar etmiş ve güneş her gün o yolu izlemektedir. Hilmi Ömer Buddha'ya göre; kelime anlamı itibariyle Grekçe Ouranos (Gök) ile Türkçe'de kullanılan evren kelimesi "vr" kökünden türeyen ve kuşatma manasına gelen Varuna kelimesi ile ilintili olduğu için tanrı Varuna Hindulara giren Türklere ait bir ilahtır.¹⁵⁷ O da diğer tanrılar gibi antropomorfik olarak tanrısal görevine benzemekte olup su saçlı, insan biçimlidir. Gökyüzünde rüzgar olarak dolaşır, rüzgar onun soluğudur.¹⁵⁸ Rig Veda, "Sen yedi nehre ait olan Varuna, mükemmel bir tanrısın. Sular senin

¹⁵² Hayreddin Kızıl, "Hint ve İran Mitolojilerine göre "Mitra"", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C:10, S:??, 2013, s:29

¹⁵³ Kızıl, "Hint ve İran Mitolojilerine göre "Mitra" s:29

¹⁵⁴ M. Sıraç Bilgin, *Yazatlar ve Homa-Aryan Mitolojisi*, Doz Yayınları, İstanbul 1996, s:117.

¹⁵⁵ Bilgin, *Yazatlar ve Homa-Aryan Mitolojisi*, s:118.

¹⁵⁶ Kızıl, "Hint ve İran Mitolojilerine göre "Mitra"", s:30

¹⁵⁷ Buddha, *Dinler Tarihi*, s:29

¹⁵⁸ Şengül Demirel, *Hint İnanç Sisteminde Tanrı Kavramı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2013, s:47.

boğazına doğru akar, tıpkı bir borudan geniş bir ağıza akar gibi¹⁵⁹” diyerek tanrı Varuna’nın su tanrısı olma özelliğini biçimsel vücudunun bir parçası ile eşleştirmiştir. Tanrı Varuna’nın, insanların göz kırpmasını dahi görebilecek niteliğe sahip bin gözü ve her türlü hileyi ezebildiği büyük bir ayağı vardır. O yürür, araba sürer, soma içer, oturur, yer içer ve altın sarısı cübbesini giyer.¹⁶⁰

Tanrı İndra bu dönemin en yüce tanrısıdır. Fırtına ve yağmurun tanrısı olarak tasvir edilen İndra, yaratıcı tanrı olarak kabul edilen Brahman’ın oğludur. İklim şartlarının dine etkisinin en güzel örneği olan tanrı İndra, değişen atmosferin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Korkunç fırtınalar, karanlık gökyüzü, uğultulu rüzgar gibi doğa olaylarından korunma çabası sonucunda tanrı İndra’yı tasvire götürmüştür.¹⁶¹ O, 25 yaşında yakışıklı bir erkek, sarı sakallı, keskin bakışlı ve elinde yıldırım ile tasvir edilir. Bir karısı ve bir oğlu vardır.¹⁶² Tanrı İndra ayağının tek parmağıyla dünyayı örter ve bütün dünya avucunun içindedir. Vücudu yerleri ve gökleri kaplar. İnsanları döllendirme görevi vardır.¹⁶³ Çok yiyen, çok içen, Soma tiryakisi ve canlı aşk maceraları olan bir tanrıdır.¹⁶⁴ İndra için Rig Veda’da biçimsel özelliklerini betimleyen birçok ilahi mevcuttur. “Onun karnı Soma içmekten, tıpkı gök kubbeden boşalan ırmaklarla şişen okyanus gibi şişmiştir.¹⁶⁵ Senin kulakların iyi duyar...¹⁶⁶ Gökyüzüne benzer parlak bir elbiseyle bir dansçı gibi görünürsün.¹⁶⁷” Buna benzer birçok ilahiden anlaşıyor ki İndra oldukça antropomorfik özelliklere sahip bir tanrı olma özelliği taşımaktadır. Nitekim tıpkı diğer tanrılar gibi insan biçimli tasvir edilmektedir. İndra, Soma içerken kendinden geçerek çenesini ve sakalını sallar.¹⁶⁸ Nitekim sonraki dönemlerde önemini kaybetmiştir.

Hint dinlerinde bazı nesnelerin de tanrısallaştığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi Rig Veda’da hemen hemen tüm ilahilerde tanrılara kurban ile birlikte sunulan içkileri Soma’dır. Soma tanrılara ölümsüzlük sunan bir tür sarhoş edici içkidir. Kuduz otunun özünden üretildiğine inanılır. Fakat ilginç bir şekilde aynı kutsal kitapta soma tanrılara sunulan içki iken adına ilahiler söylenerek tanrılaştırılmıştır.

¹⁵⁹ Rig Veda, Sekizinci kitap, LVII İlâhi, 12. Beyit.

¹⁶⁰ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:162.

¹⁶¹ Lin Yutang, *The Wisdom of China and India*, The Modern Library, New York 1942, p:39.

¹⁶² Günaltay, *Yakın Şark-Elam ve Mezopotamya*, ss:212-215.

¹⁶³ Zeren, *Hint Kökenli Dinlerde Tanrı Tasavvuru*, s:20.

¹⁶⁴ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s:103.

¹⁶⁵ Rig Veda, Birinci Kitap, VIII. İlâhi, 7. Beyit.

¹⁶⁶ Rig Veda, Birinci Kitap, X. İlâhi, 9. Beyit.

¹⁶⁷ Rig Veda, Altıncı Kitap, XXIX. İlâhi, 3. Beyit

¹⁶⁸ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:75.

Tanrı Soma, bakır tenli, zeki ve cömert, ellerinde keskin silahlar tutan bir adam şeklinde tasvir edilir.¹⁶⁹ Ayrıca Soma'yı maddesel (içki) olarak içebilen insanların da ölümsüz olduğuna inanılır.¹⁷⁰

Vedik dönem tanrıları tek tek incelendiğinde oldukça karmaşık bir yapı ortaya çıkar. Öyle ki tek bir tanrının dahi çoğu zaman sabit bir şekli ve görevi yoktur. Tanrı Parvata, tanrılaştırılan bir dağdır. Daha sonra kızı Parvati tanrı Shiva'nın karısı olmuştur. Güneş tanrısı, parlayan Surya, tanrı Uşas'ın kucağında tasvir edilir ve Uşas, Surya'nın bazen annesi bazen de karısı konumundadır. Orta Asya'nın çobanlarının yıldız tanrılarından geldiği bilinen gece ve gündüzün ikiz tanrıları olarak tasvir edilen Asvinler, şafak tanrısı Uşas'ın hem kocaları, hem kardeşleri hem de çocuklarıdır.¹⁷¹ Asvinler Yunan tanrısı Zeus'un oğulları Diouskurlar'a karşılık gelmekle birlikte genç ve yakışıklı hekimlerdir. Rig Veda'a ikiz tanrılar için "Ey Asvinler, buraya dindar ölümlünün yanına gelin. Bizi bitkinlik ve hastalıktan koruyun"¹⁷² şeklinde hekimliklerine işaret eden ilahiler mevcuttur. *Altın yollu* lakabını alan tek tanrılardır. Vücutları balla doludur ve sürekli bal içerler. Derilerinden yüz kavanoz dolusu bal akıtabilirler. Güçlü, çevik ve hızlıdır.¹⁷³ Bir inek çobanı olan tanrı Pushan'ın annesi ve kız kardeşleri aynı zamanda onun eşleridir. Tanrı Yama Vedik dönemin yaratılan ilk insanı olmasına rağmen kendisine kurbanlar sunularak tanrılaştırılmış ve gökte ölü kahramanların evinde oturmakta olup insanlar ile tanrılar arasındaki iletişime kuran elçi tanrı görevini görmektedir.¹⁷⁴

Vedik dönemin, ilk tanrısal sistemin temelini atıldığı dönem olduğundan bahsetmiştik. Bu dönemde adı geçen tanrılar daha sonraki dönemlerde şekil, görev ve isim değiştirmiş ya da aynı kalmıştır. Tanrı Rudra bu dönemde Hinduların inançsal dönemlerinin diğerlerinde ana tanrı haline gelen tanrı Shiva'nın bir portetipi olarak varlık göstermiştir. Shiva'nın ilk biçimi olan Rudra genel olarak cezalandıran, korkunç bir tanrı olarak tasvir edilmiş ve yalnızca kendisine inanana şifa vererek doktorların en yücesi niteliğini kazanmıştır.¹⁷⁵ Saçları örgülü, güçlü bir tanrı olarak tasvir edilir.¹⁷⁶ Yine ana tanrı panteonuna ait olan tanrı Vishnu, bu dönemde ihtiyaç

¹⁶⁹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, s:255.

¹⁷⁰ Rig Veda, Sekizinci Kitap, XLVII. İlâhi, 3. Beyit.

¹⁷¹ Ruben, *Eski Hind Tarihi*, s:10.

¹⁷² Rig Veda, 7. Kitap, LXXI. İlâhi, 2. Beyit.

¹⁷³ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:40-41.

¹⁷⁴ Karataş, *Hint Dinlerinde Tanrı Anlayışı*, s:49.

¹⁷⁵ Buddha, *Dinler Tarihi*, s:36

¹⁷⁶ Rig Veda, Birinci Kitap, CXIV. İlâhi, 1. Beyit.

duyduğu zamanlarda tanrı Varuna ve tanrı İndra'ya yardım eden bir hizmetli konumunda varlık göstermiştir.¹⁷⁷

Vedik dönemde tanrılar olduğu kadar tanrıçalar da antropomorfik özellikler taşımıştır. Tanrıça Ushas Rig Vedada dua edilen tek tanrıçadır. Şafak tanrıçası Ushas, şafağın kişileştirilmiş halidir. Her sabah gelinliğini giyip kendisine eş arayan genç ve güzel bir kız olarak tasvir edilir. İki kardeşe birden aşık olduğu için kardeşlerin ikisiyle de evlidir. Rig Veda'da Ushas'a, doğuştan asil, göğün kızı¹⁷⁸ diye seslenilir. Yine diğer bazı ilahilerde, "aşağıya ölümlü insanların işine bakar, göğün kızı, yerin yönetici hanımı¹⁷⁹ görkemle parlayan sabah tanrıçası süslenirken çıplak göğsünü açtın..."¹⁸⁰ gibi antropomorfik ifadeler Ushas için kullanılmıştır.

Bütün bu tanrısal sistemin yanı sıra Hint felsefesinin Hindu dinlerini birleştirici bir söylemi de mevcuttur. Eski rişilere göre; tanrı birdir, fakat insanlar onu farklı isimlerle çağırırlar.¹⁸¹ Vedik dönem rişilerine ait olduğu varsayılan bu cümleye göre bu dönemde monizmin de var olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar genel kabulde politeist-antropomorfist bir tanrı anlayışı hakim ise de bin tane tanrı isminin aslında tek olan tanrıya götürdüğüne işaret eden düşünürler de mevcuttur.

3.2.1.Evrimsel Tanrılar: Brahman, KA

Vedik dönemde büyük oranda politesit-antropomorfist bir inanç hakim iken sonraki dönemlerde tek tanrı dönemine kısmen de olsa evrilmiş, asıl yaratıcı tanrının Brahman olduğuna inanılmıştır. Ariler'in istilası sonucu Hindistan'da Ari ve Dravit toplulukları yüzyıllar boyunca bir arada yaşayarak ilk etapta hızlı bir kültür alışverişi gerçekleşmiş ve tekâmülde Ari halkının getirdiği inanç ve kültür olguları baskın gelmiştir. Uzun yıllar kültürlerin birleşerek tekleşmesi ve stabil durumuna gelmesinden sonra yerli halkın kahin ve filozofları kendi inanç sistemini hatırlayarak, tapındıkları ilahların gerisinde yüce bir varlığın olduğunu idrak etmeye başlamışlar ve nihayet tanrı Brahmanın krallık dönemine giriş sağlanmıştır. Brahman, Vedalarda ara ara adından söz edilen yaratıcı tanrı Prajapati'nin isim, şekil ve görev değiştirmiş halidir. Brahma bu dönemde yaratıcı, kainatın efendisi, tüm tanrıların babası rolünü üstlenerek henoteist bir inanç sistemine geçiş sağlamıştır.

¹⁷⁷ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:20.

¹⁷⁸ Rig Veda, Yedinci Kitap, LXXVII. İlâhi, 6. Beyit.

¹⁷⁹ Rig Veda, Yedinci Kitap, LXXV. İlâhi, 4. Beyit.

¹⁸⁰ Rig Veda, Altıncı Kitap, LXIV. İlâhi, 2. Beyit.

¹⁸¹ S. Radhakrishnan and Charles A. Moore, "Hint Düşüncesine Genel Bir Bakış, çev: Ali İhsan Yitik, s:11.

Brahman'ın krallığı Rig Veda'da oldukça önemsiz olan tanrı Vishnu ve tanrı Shiva'nın Upanishadlar döneminde sistematik olarak yüceleştirilmesinin temelinin Vedik dönem sonunda atıldığı sırada Vishnu ve Shiva'nın hiyerarşik olarak üzerine çıktığı tanrı düşüncesi ile başlamıştır. Vedanta ilahiyatçılarına göre Brahma ile Brahman birbirinden farklı tanrılardır. Buna göre eşi ve benzeri olmayan, şekilsiz, tanımlanamayan ve her şeyin ilk sebebi olan ilah, tanrı Brahman'dır. Tekâmül hedefte tanrı Brahman'dan yaratıcı tanrı Brahma ardından koruyucu tanrı Vishnu ve yok edici tanrı Shiva sudur etmiştir.¹⁸² Böylece politeist tanrı anlayışını, teoride monoteizme pratikte ise henoteizme eviren tanrı Brahman olup diğer bütün tanrılar onun sıfatı konumundadır.

Tanrıların ilk sebep olan Brahman'dan sudur etmesi gibi Hindu dininin en eski kutsal kitabı Vedalar da ateşten dumanın çıkması gibi tanrı Brahman'dan bir nefes şeklinde tezahür etmiştir. Vedalar tanrının nefesinden sudur ettikten sonra önce bir düşünce olarak azizlere ilham edilmiş, uzun yıllar sözlü olarak aktarıldıktan sonra yazıya geçirilmiştir.¹⁸³

Bütün bu tanrıların dışında gerçek ve tek bir yaratıcı tanrı olarak sonraki devrede, yani Brahmanizm'in gelişme döneminde ortaya çıkacak olan Brahma gözüktür. Brahma her şeyin özünde vardır. İnsanların içindeki ruh olarak duran Brahma, Atman'dır. Gerçekte var olan aslında sadece Brahma'dır ve bütün her şey ondan türemiştir.¹⁸⁴

Şekilsiz tanrı tasavvuruna uzak olan Hindular bu dönemde Monoteist ilah özelliği taşıyan tanrı Brahman'a bir takım antropomorfik özellikler yüklemişlerdir. Buna göre Brahman kelime olarak evrenin yüce gücü ya da sihir¹⁸⁵ anlamına gelmek ile birlikte şekilsel bakıldığında genel olarak dört yöne bakan dört kafalı, her birinde ilahî anlamları sembolize eden gereçleri tutan dört elli ve sakallı bir insan olarak tasvir edilir. Sakal Hindu tanrılarında oldukça nadir olan bir özelliktir. Ayrıca Brahman, bir eşe sahip evli, farklı dönemlerde farklı sayılarda çocukları olan bir babadır ve Hindu tanrılarında oldukça yaygın olan baba tanrının kızı ile sevişmesi tanrı Brahman'da da tezahür etmiştir. Buna göre Brahman'ın kızı ile cilveleşmesi sonucu tanrı Vastospati doğmuştur.¹⁸⁶

¹⁸² Walter Ruben, *Eski Hind Tarihi*, çev: Cemil Ziya Şanbey, İdeal Matbaa, Ankara 1944, s:36.

¹⁸³ Kızıl, "Rig Veda ve Avesta Tanrı Ponteonundaki Benzerlikler", s:34; Ali İhsan Yitik, "Vedalar ve Kaynağı Üzerine", *Milel Nihal*, C:8, S:1, 2011, s:227.

¹⁸⁴ Kaya, "vedaların bilinmeyen tanrısı: KA", s:284

¹⁸⁵ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:48.

¹⁸⁶ Buddha, *Dinler Tarihi*, s:39.

Başka bir inanışa göre Veda ilahileri şair rişilere ait eserlerdir. Brahman din adamlarının titiz çalışmaları sonucu yazılan Atharvaveda geçen ilk soluk Pracapati ile monist tanrı Brahman'ın yaratılma temeli atılmış ve akabinde ilk tanrı ile son tanrı arasındaki hiyerarşik fark Hindu halkı arasındaki kast sistemini doğurmuştur.¹⁸⁷ Tanrısal hiyerarşik düzende oğullar her koşulda babalarının karakterini gösterip onların eylem tarzına uygun davranmaktadırlar¹⁸⁸ ve bu gökyüzündeki tanrısal hiyerarşik sistem tarihten bu yana Hindistan'da yeryüzündeki insansal sistem ile daima etkileşim halinde olmuştur.

Brahman'ın genel kabulde tek tanrı olduğunun yanı sıra Rig Veda'da gizli kaldığı, Brahman'dan da önce olduğuna, ilk ve en üstün tanrı olduğuna inanılan tanrı KA, Brahman gibi soyut tanrıdır. Ancak tanrı KA Brahman kadar etkin karakter değildir. Yalnızca Rig Veda'nın bazı ilahilerinde ilk tanrı olarak geçmektedir. Vedalar'ın tektanrıcılığa işaret eden tanrısı olma özelliği taşımaktadır.

Başlangıçta Hiranyagarbha vardı. Bütün yaratılmış olanların tek efendisi doğduğunda yalnızdı. Dünyayı ve göğü (cenneti) sabit kıldı ve korudu... Hayat soluğunu veren o, güç ve enerji veren o, onun emrini bütün tanrılar yerine getirir. Gölgesi ölümsüz hayat olan ölümün tanrısı... Azametiyle yaşayan ve uyuyan bütün dünyanın (Tanrılar ve insanlar) yegane hakimi o dur. O iki ayaklıların ve dört ayaklıların efendisidir... Onunla gökler güçlü ve dünya sabittir. Onunla ışık alemi gök kubbe desteklenir...¹⁸⁹

Güneş kadar parlak olan altın bir yumurtanın içinde anlaşılamayan ölümsüz bir "il Sebe" tarafından şekil bulmuştu. Yumurtanın içinde bir yıl kaldıktan sonra onu ikiye bölmüş, bu iki parçadan gökleri ve yeri yaratmış; ikisinin arasında da göğü, sekiz yönü ve suların sonsuz ikametgahını hazırlamıştı¹⁹⁰

Yukarıda yapılan alıntılara göre Brahmandan da önce gelen bir tanrıdan bahsedilmektedir. Hint dinlerinde tanrılara kurban sunmak oldukça önemli bir ritüeldir. Tanrı KA kendisine kurban sunulmasına gerek olamayacak kadar soyut ve tektir. Hint dinlerinde ara ara tektanrıcılığa vurgu yapılmaktadır. Ancak tek tanrılardan biri KA, diğeri de Brahman olunca bu monoteizm kavramından ziyade politeizm kavramına işaret etmektedir. Hint dinlerinin karmaşık tarihi ve iç içe geçmiş kronolojisi sebebiyle oldukça fazla tanrı karşımıza çıkmaktadır. Fakat Rig Veda'da varlığına rastladığımız tanrı KA tıpkı monoteist inançların tanrılarına benzemektedir. O tanrıların tanrısı, yaratıcı güç, ilk sebep, ilk kuvvettir.

¹⁸⁷ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:24.

¹⁸⁸ Georges Dumezil, *Mit ve Destan I- Hint-Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev İdeolojisi*, çev: Ali Berkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s:44.

¹⁸⁹ Kaya, "vedaların bilinmeyen tanrısı: KA, s:290

¹⁹⁰ Kaya, "vedaların bilinmeyen tanrısı: KA, s:287

Hristiyanların kutsal kitabı incilin Yuhanna bölümünde tanrıdan ilk akıl diye bahsedilmesi ile Rig Veda'da tanrıdan ilk sebep olarak bahsedilmesi eş değer görünmektedir.

Her ne kadar nadir de olsa Hindistan dini dönemlerinin bir kısmında soyut tanrıdan bahsedilse de bu din ve inanç sisteminde asıl olan somut ve çok tanrıdır. Vedik dönemin genel kabulüne göre tek tanrının her şeye yetişmesi mümkün olmayacağı sonucu politeist tanrı anlayışını doğurmuştur. Bu yüzden tüm tanrılar mutlu edilmeli onlara soma içirilmeli, ilahiler söylenmeli ve kurbanlar sunulmalıdır. Nitekim Vedalar bütünsel incelendiğinde, yaratılış teorilerinden ve tanrılara sunulan ilahilerden, özellikle de Vedik dönem başlığı altında incelediğimiz antropomorfik tanrı anlayışlarından yola çıkarak bu dönemde çok sistemli bir tanrı anlayışı hakim idi diyebiliriz. Rig Veda'da yer alan, “başlangıçta ne yokluk ne varlık vardı” vb. ilahilerinin sonucu ateist bir inanç sistemine, “başlangıçta bütün yaratıkların efendisi Hiranyagarbha vardı” vb. ilahiler monist inanç sistemine işaret ederken genel olarak birçok üstün ve yaratıcı tanrıdan bahsetmesiyle de politeist bir inanç sistemi sonucuna gidilmektedir. Tekâmülde, Vedik dönemde hangi inanç sistemi benimsenmiş olursa olsun tapınılan tüm tanrıların en belirgin özellikleri antropomorfik özellikler taşımaları olmuştur.

3.3.Upanishadlar Dönemi Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

Bu dönem Hindu kutsal kitaplarından olan Upanishadların yazılması ile başlamış olup M.Ö. 1000 ile 500 yılları arasında varlık gösterdiği bilinmektedir. Upanishadların, filozofların tefekkür ve meditasyonları sonucunda ortaya çıkmış bir ürün olduğu savunulmaktadır.¹⁹¹ Bu dönemin her ne kadar Vedik dönemin devamı niteliğinde olduğuna inanılsa da tanrısal boyutta Upanishadların yeni bir dönem oluşturduğunu söylemek mümkündür. Zira Hint felsefesinin günümüzdeki en önemli karakteristiği *spiritual monizm* (ruhçu tekçilik)¹⁹² ilk olarak Upanishadlarda ortaya çıkmıştır. Buna göre salt gerçekliğe götüren rehber akıl değil, sezgidir. Temel öğretisi ise Atman (insan ruhu) ile Brahman'ın (evrensel ruh) tekliğidir.¹⁹³ Ayrıca Vedik dönemden sonra yazılan Hindu destanları ile her ne kadar yeni bir dönem perspektifi çizmiş olsa da yazımı Upanishadlar dönemine denk gelen ve Hint düşünce sistemini

¹⁹¹ S. Radhakrishnan and Charles A. Moore, “Hint Düşüncesine Genel Bir Bakış”, çev: Ali İhsan Yitik, s:2.

¹⁹² S. Radhakrishnan- Charles A. Moore, “Hint Düşüncesine Genel Bir Bakış”, çev: Ali İhsan Yitik, s:2.

¹⁹³ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:19.

işleyen Mahabharata Destanının son kitabı olan Bhagavad Gita, Upanishadlar dönemi tanrı tasavvuruna önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Bu dönem Vedik dönemin aksine insanı merkeze alan bir dönem olup, evrenin merkezi insanın kalbindedir sloganı ile dikkat çeker.

Brahman felsefesinin devamı niteliği taşıdığı iddia edilen Upanishadlar, Aranyakaların son kitabı olma özelliğine sahiptir. Upanishadlar döneminde Brahmanların bir devamı olan teistik ve panteistik eğilimlerin yanı sıra tanrılar arasında Trimurti kavramı dikkat çekmektedir. Bu kavramın Hristiyan inancındaki teslis inancına benzerliği dikkat çekmektedir. Plüralist bir yapıya sahip olan Trimurti sisteminde üç tanrı olan Brahma, Vishnu ve Shiva, bu dönemin ana tanrılarıdır. Bu yapıda üç aynı güç tanrı motifi çizilir.

Upanishadlar dönemi her ne kadar Vedik dönemin devamı olan Brahman dönemi ile benzerlik gösterse de, bu dönem Vedik dönemden ayrılan mistik bir özellik taşımaktadır. Vedalar ve Brahman'dan sonra yazılan Upanishadlarda tanrı kavramı değişime uğrayarak somut tanrı anlayışı soyut bir ifadeye bürünmüştür. Tanrı Brahman bu dönemde varlığını devam ettirmek ile birlikte Vishnu ve Shiva ile aynı konuma gelerek üçlerin birliği niteliği kazanmıştır. Devamında ise Vedik dönemde ortaya çıkan tanrılar içerik ve şekil değiştirerek ya da aynı şekilde kalarak bu dönemde de varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kısaca bu dönem için, tanrı Brahman'ın üzerinde durarak monoteist anlayışın Max Müller'in ortaya attığı henoteist anlayışa¹⁹⁴ sistemli bir şekilde evrildiği dönemdir diyebiliriz.

Upanishadlarda tanrı kavramı yaratılış mitosları ile vücut bulmakta olup dört yaratılış mitosundan söz edilir. Buna göre başlangıçta kozmik bir yumurta vardır ve bu yumurtadan evren patlamıştır.¹⁹⁵ İkinci mitosa göre; başlangıçta yalnızca su vardır ve bu sudan tanrı Brahman çıkmıştır.¹⁹⁶ Üçüncü yaratılış mitosuna göre; hiçbir şey yok iken Atman (Ruh) vardır ve hareketsiz halde durup yalnızca düşünür. Düşüncesinde evreni yaratmak vardır. Atman hareket etmediği halde düşünceden bile hızlı, her şeye hem uzak hem yakın, hem her şeyin içinde hem dışındadır.¹⁹⁷ Atmanın düşünmesi sonucu tanrılar ve evren sudur etmiştir. Upanishadlarda geçen

¹⁹⁴ Friedrich Max Müller, *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, New York 1878, p:276.

¹⁹⁵ Kaya, *Hintlilerde tanrı*, s:28.

¹⁹⁶ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:28.

¹⁹⁷ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:28.

yaratılış mitoslarından dördüncü ve son mitosa göre varlık var olmayandan türemiştir. Varlık var olmayandan nasıl türeyebilir sorusuna cevaben incir metaforu türetilmiştir. Şöyle ki; Uddalaka Aruni (Hintli ilk rasyonalist) oğlu Şuetaketu'ya inciri ikiye bölmesini söyler. Ardından da oğluna ikiye böldüğün incirde ne gördüğünü sorar. Oğlu, incirin çekirdeklerini gördüğünü söylemesi üzerine Aruni içinden bir çekirdeği çıkarıp onu da ikiye bölmesini ve gördüğünü söylemesini ister. Oğlu çekirdeği ikiye böler ve hiçbir şey görmediği cevabını verir.¹⁹⁸ Bu metafora göre varlığın tohumunda hiçbir şey görünmemesi evrenin özünün yokluk olduğunun somutlaştırılmasıdır. Dolayısıyla evren ancak yoktan var olmuştur. Öyle ki Upanishadlarda bu durum “Evrenin yaratılmasından önce tanrı tezahür etmemiş olarak mevcuttu. Görünmezden görüneni yarattı. Ona kendiliğinden *mevcut* adı verildi.”¹⁹⁹

Yaratılış mitolojilerinin ardından bu dönemin tanrılarına baktığımızda ilk olarak tanrı Brahman evrenin özünü oluşturan asıl tanrıdır ve dönemin tanrı tasavvurunu sistematize ettiğimizde temelde bir tanrı üçlemesi ve onlardan taşan dişil enerji ile avatara inancı söz konusudur. Buna göre, tanrılarının birliği anlayışı ile mistik ve felsefik bir tanrı tasavvuru çizilmesinin yanı sıra üçlü tanrı panteonuna dişil enerji eklenmiştir. Şaktizm mezhebinin ortaya çıkartan şakti metoduna göre trimurti kapsamına giren üç tanrının her birinin birer dişil enerjisi vardır. Eşleri adı altında görevlerini idame ettiren dişil enerjilerden Sarasvati tanrı Brahman'ın eşi, Lakshmi tanrı Shiva'nın, Devi ise tanrı Vishnu'nun eşidir.²⁰⁰ Her tanrının şaktisi tanrıça olarak görevlerini ifa eder. Vedik dönemde kadın tanrıçalar bireysel olarak tasvir edilse de Upanishadlar döneminde reforme edilerek Vishnu ve Shiva'nın dişi güçleri olarak varlık bulmuşlardır.²⁰¹

Antropomorfik tanrı tasavvuru bağlamında Upanishadlar dönemi Trimurti tanrılarını incelediğimizde, tanrı Brahma, iki ayaklı ve dört ayaklı bedenler yarattı. Yarattığı tüm bedenlerin içine girerek, onların özlerine, kalplerine, derinliklerine gizlendi ve ona Hindular Atman ismini verdiler. Bu sebeple her beden içindeki atman, tanrının kendisidir. Onun içine almadığı ve içinde olmadığı hiçbir şey

¹⁹⁸ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:28.

¹⁹⁹ Upanishadlar, s:85.

²⁰⁰ Ömer Çapar, “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:29, S:1-4, 1978, s:206.

²⁰¹ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:17.

yoktur.²⁰² Nitekim bu dönemde atman ile Brahman tekliği söz konusu olduğundan tanrı Brahman mistik bir özellik kazanıp tüm evrenin tohumu olarak karşımıza çıkmıştır. Brahman'a, Hinduların her tanrısı tasviri gibi üç kafalı sakallı keşiş tarzı havası olan bir erkek olarak tasvir edilse de canlıların özünü oluşturup esas tanrı görevi gördüğünden genel anlamda biçim vermekten kaçınılmıştır. Yanı sıra şaktisi olan ve Hindistan'ın yerleşim yerlerinden birinde bulunan Sarasvati nehri daha sonra ilahlaşarak tanrı Brahman'ın kafasından çıktığına, daha sonra da onun eşi olduğuna inanılır.²⁰³ Öğrenmenin, kültürün tanrıçası olan tanrıça Sarasvati'nin Hindistan'da okulların giriş kapısında heykeli bulunmaktadır. Öğrencilerin kalem ve kitaplarının efendisi olarak bilinir. Geleneksel Hindu kıyafeti giyen tanrıça Sarasvati, dört elli ve ellerinde aşk ve yaşam müziği çaldığı bir enstrüman ile tasvir edilir.

Trimurti tanrı panteonundan biri olan tanrı Shiva, Vedik dönemin hastalık tanrısı Rudra'nın, Upanishadlar döneminde Shiva'ya dönüşmüş halidir. Tanrı Shiva bu dönemde mevcudiyetini, tanrıların birliği olan trimurti tanrılarından biri olarak sağlamış ve ismi ile paradoksal bir görevi tasvir edilmiştir. Shiva kelime anlamı itibariyle şefkatli, kibar, uğurlu gibi manalara gelir iken görevi yok etmektir.²⁰⁴ Her ne kadar Shiva isminin zıddı bir görev üstlenmiş gibi görünse de biyolojik sürecin bir gereği olarak yeni bir sürecin başlaması için eskinin yok edilmesi gerektiğinden tanrı Shiva da görünenin arkasındaki ifadeyle yeni başlangıçların olabilmesi için bir öncekini yok etme görevini üstlenmiştir. Shiva, peştemalle sarılmış halde ya da tüm vücudu külle sıvanmış bir erkek şekilde tasvir edilir.²⁰⁵ Himalaya dağlarının zirvesinde evi vardır. Saçları örgülü olup Ganj nehri onun saçlarının örgüsünden akar. Mavi boynunda ipi yılan, ucu kafatası olan bir kolye taşır. Elllerinde ise üç dişli bir mızrak taşıyarak, başının üstünde üç hilal ile betimlenir ve elbisesi de kaplan derisindendir.²⁰⁶ Dişil enerjileri uysal ve hoyrattır, yarı insan yarı kadın şeklinde betimlenir. Çocuklarının içinden en meşhuru her şeyin besmelesi, başlangıçların tanrısı Ganesha'dır.

Antropomorfik özelliklere sahip olan Shiva'nın, başında hilal taşıması erkek ve diş cinsleri bir arada tutmasını sembolize eder iken, başında taşıdığı güneş yaşam

²⁰² Upanishadlar, s:140.

²⁰³ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s139.

²⁰⁴ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:40.

²⁰⁵ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:150.

²⁰⁶ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:150.

soluğunu, ay ise maddeyi simgeler.²⁰⁷ Ruh insanın saçlarında olma inancına dayalı olarak Shiva'nın yukarıdan toplanmış topuz ve aşağıya doğru inen örgülü uzun saçları vardır ve yaşamı sembolize eder. Boynundaki yılan figürlü kolyesi ile kaplan derisiyle örtülmüş erkek cinsel organı ile tasvir edilir.²⁰⁸ Shiva yarattıklarına eşit uzaklıktadır. Ne sever ne de nefret eder. Fakat samimiyetle kendisini arayanlara aşırı muhabbet duyar.²⁰⁹

Tanrı Shiva'nın şaktisi Devi; Uma, Parvati, Gaura, Durga, Kali vb. gibi isimlerle de anılır.²¹⁰ Bu isimler Devi'nin farklı isimleri olarak karşımıza çıkmanın yanı sıra her birinin ayrı biçimi ve görevleri de tasvir edilir. Hindistan'da bulunan Himavan ve Mena dağlarının kızı Parvati, evlenmeden önce boyun eğmez bir bakiredir. Devi'nin başka bir ismi olan Kali, anaerkil sistemin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Brahman ve Shiva'nın bedenlenmiş hali özelliğinden dolayı soyutun somuta geçmiş halidir. Yaratıcı ve yok edici tanrıçadır. Oldukça korkunç bir görüntüsü olmakla birlikte Hindistan halkının sığınadır. Kali rahipleri halk keşişleridir. Katı antropomorfik özellikler taşıyan Kali, çıplak olarak tasvir edilir. Doğanın çıplak olması Kali'nin çıplak olma sebebidir. Onun çıplak olarak tahayyülü aslında uzay içinde bulutla örtünmüş (hava giyinen) digambari diye adlandırılıp ortaya çıkmayı sembolize eder.²¹¹ O her daim kurtuluşu simgelediği ve doğaya, insana kurtuluşu dağıttığı içinde alnında bir hilal vardır. Alnında üçüncü bir göz vardır ve göz Kali'nin ezele ve ebede hükmetme gücünün temsilidir. Saçının her teli kişisel bir ruhtur, tüm ruhların kökleri saçlarındadır ve dağınık olması sonsuz özgürlüğün simgesidir. Kali'nin uzun sarkık kırmızı dili cinsel hazzı ve aktifliği, boynundaki kuru kafa kolyesi şeytanla savaşında kazanmasını, kuru kafaların elli tane olması da Sankritçe alfabenin elli harfini simgeler. Kali'nin yok oluşun ve yaratılışın çarkını temsil eden dört kolu vardır ve sağ elleri korkudan kurtulmayı, sol elleri ise ellerinde tuttuğu bilgelik kılıcı ile dünyadaki bağları keserek dünyanın önemsiz olduğunu, insanın köleliğine son verdiğini ve en yüksek hikmeti bahsettiğini, cahilliğin yok olmasını temsil eder. Kesik kollardan yapılmış etek de gerçeğin eylemini ve kendisine inananları tenasüh çemberinden kurtarmayı

²⁰⁷ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:44.

²⁰⁸ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:47-48.

²⁰⁹ Ali İhsan Yitik, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ed: Şinasi Gündüz, Ankara 2007, s:90.

²¹⁰ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:58.

²¹¹ M. Hadi Tezokur, "Hindu Mezhebi Şaktizm: Tanrıça Kali" *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:11, C:22, S:11, 2019, ss:119-120.

sembolize eder.²¹² İnci dişleri huzuru, dinginliği, her daim sarhoş olması pasifliğini, kusursuz memeleri yaratılmış tüm ölümlü varlıkları onun beslediğini sembolize eder. Kali kulaklarına iki bebek cesedi küpesi takılmış olarak tasvir edilir. Bu da ona tapınan çocuk kullarına hayran olduğunu işaret eder.

Tanrıça Kali Hindistan'da kadının gücü, özgürlüğü olmuş fakat güç gösterisi bakımından Brahma ve Shiva'ya eşdeğer olmasına rağmen düşük kastlarda zirve yapan bir tanrıça olmuştur. Yukarıdaki kastlarda varlığı ve gücü daha sönük kalmıştır. Kali aynı zamanda eşi tanrı Shiva ile uyum içindedir. İkisi birbirini tamamlar niteliktedir. Kali sinirlendiğinde Vishnu'nun üzerinde zıplar, Shiva buna izin verir. Tanrı Shiva ve tanrıça Kali birbirlerine bağımlıdır ve biri olmadan diğeri tamamlanamaz. Bu da erkeğin dişsiz, dişinin de erkeksiz bir anlam ifade etmediğini sembolize etmektedir. Tanrıça Kali, Tanrıçalar arasında gücü en yüksek olandır ve her ne kadar düşük kast sisteminde kendini gösterse de Hint dinlerinde Kali kadar güçlü bir tanrıça yoktur.

Upanishadlar döneminde tanrıça Kali'nin tanrı üçlemesinin ikisinin özelliklerini taşıyan soyuttan somuta geçişin en güzel örneği olmakla birlikte tanrıçaların salt gücünü temsil etmektedir. Tanrıça Kali'nin Hindu kadınları üzerinde etkisi oldukça yüksektir. Kali'de Hindu kadınların etkileşimini görmek mümkündür. Bu bakımdan Antik Mezopotamya tanrıçaları ile benzerlik göstermektedir. Hem Hindular hem de Mezopotamya toplumu kadından bekledikleri mükemmellikleri tanrıçalarına yüklemiştir.

Vedik dönemde var olan Vishnu, o dönemde kainata üç muazzam adım atmasından ibaret olan sönük bir tanrı konumundadır. Vishnu, Rig Veda'da uzun adımlarla yürüdüğü, vücudunun genişçe olduğu ve bir çocuktan daha kısa olduğu anlatılır.²¹³ Ayrıca Vedik dönemde oldukça önemli olan tanrı İndra'nın en yakın dostu olup istediğinde birçok bedene girer.²¹⁴ Vedaların sonuna doğru yerli halkın Arilerden daha baskın hale gelmesi ile birlikte tanrı Vishnu varlığını göstermeye başlamış Upanishadlar döneminde ise zirveyi görmüş ve bu dönemde yakaladığı konumunu günümüzde halen devam ettirmektedir. Tanrı Vishnu'yu antropomorfik olarak sabit bir biçimde betimleyebilmek oldukça zordur. Zira Hindu halkının her bir

²¹² Tezokur, "Hindu Mezhebi Şaktizm: Tanrıça Kali", s:120.

²¹³ Korhan Kaya, *Hint mitolojisi sözlüğü*, İmge kitabevi, Ankara 1997, s:167

²¹⁴ Kemal çağdaş, "Vishvupurâjva'da Prahlâda Efsanesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:3-4, S:23, 1965, s:197

grubunda farklı tasvirleri mevcuttur. Yanı sıra tanrı Vishnu, avatarları ön planda olduğundan dolayı bizzat kendisi biçimlendirilirken geri planda kalmıştır. Avatar tanrısı olarak bilenen iyilik tanrısı Vishnu, yeryüzünde iyiliği yaymak için sabit bir biçimden ziyade farklı şekillere bürünür.

Tanrı Vishnu'nun şaktisi Lakshmi, şans ve zenginlik tanrıçası olmak ile birlikte dört kollu olarak tasvir edilir. Eşi Vishnu ile yan yana olduğunda iki kolludur. Ağzındaki kırmızı ve dışarıya sarkık dili ile tasvir edilir. Lakshmi bir eli ile insanlara korkmamayı telkin eder iken diğer eli ile lütuf bağışlar.²¹⁵ Vishnu şaktisinden öte avatarları ile ün kazanmış bir tanrıdır ve bu tarzı ile Hindu tanrı anlayışına farklı ve yeni bir soluk getirmiştir.

3.3.1.Tanrısâl Âleme Yeni Bir Ekol: Vishnu

Hindistan'da oldukça etkili rol oynayan tanrı Vishnu, Upanishadlar dönemine yeni bir soluk getirerek “avatar tanrısı” olma özelliği kazanmıştır. Avatar inancı tam tarihi kesin olmamakla birlikte Mezopotamya'dan geldiği bilinen Yadavalar'ın yerli halka karışması ve Hindu tanrı anlayışına yeni bir soluk getirmesi ile başladığı bilinir.²¹⁶ Tekâmülde, Mezopotamya'da var olan “beş kahraman şahsiyete tapınma” kültü Yadavalar ile birlikte gelmiş ve Dravidlerin inançları ile harmanlanarak avatar inancına dönüşmüştür. Nihayetinde ise avatar tanrısına her şeyi iyilikle kuşatan tanrı olma özelliğinden dolayı tanrı Vishnu layık görülmüştür.²¹⁷

Çalışmamızın ilk bölümlerinde ifade ettiğimiz gibi Hindistan tarihi, kaynaklarda art arda işlenen sistemli ve kronolojik sırayı takip eden bir tarih değil aksine iç içe geçen farklı inançlar silsilesidir. Bundan dolayı yazılışı Upanishadlar dönemine denk gelmesine rağmen Destanlar Dönemi olarak yeni bir dönem başlatan destanlardan biri, Mahabharata'nın son bölümü olan Bhagavat Gita, tanrı Vishnu'ya yeni bir form getirerek günümüze kadar gelen avatar inancını başlatmıştır. Bhagavat Gita'da tanrı Vishnu tüm yaşam formlarının ilk sebebi olarak karşımıza çıkar. Bir insan olarak tasvir edilse de aslında soyut bir tanrıdır. Çok doğum yapmış olmasına rağmen ölümlülere benzemez.²¹⁸ Sabit bir formu yoktur. İsteddiği bedende şekil bulur.

²¹⁵ Zeren, *Hint Kökenli Dinlerde Tanrı Tasavvuru*, s:54.

²¹⁶ Cemil Kutlutürk, “Hinduizm'e göre Tanrı Vishnu'nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:55, S:1, 2015, s:145.

²¹⁷ Kutlutürk, “Hinduizm'e göre Tanrı Vishnu'nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri”, s:147.

²¹⁸ Bhagavat Gita, 7:24-25.

Yalnızca erdemli kişiler onun antropomorfik şeklini görebilme yetisine sahiptir.²¹⁹ Söz gelimi Mahabharata destanının ana kahramanlarından biri olan tanrı İndra'nın oğlu ve abisine bağlı savaşçı bir kardeş olan Arcuna²²⁰ tanrı Vishnu'nun esas formunu görmek ister. Avatar Krishna, kendisinde bedenlenen Vishnu'yu Arcuna'ya ilahi bir göz bahşederek gösterir. Nitekim Arcuna'nın anlatımında: tanrı Vishnu göksel kokularla, göz alıcı takılarla, çok sayıda gözden ve ağızdan, çok sayıda mucizeden, payetli giysiden ve çiçekli kolyelerden oluşan, aydınlık saçan bir görünüme sahiptir.²²¹ Vishnu'nun bedeninde yarı tanrılar, yaşamın bütün türleri, göksel keşişler ve yılanlar, Mahaveda ve lotus çiçeğinde oturan tanrı Brahma vardır.²²² Çok kollu, çok karınlı ve çok ağızlıdır. Gözleri güneş ve ay, ağzı kıyamet ateşini andıran alev alev yanan bir ateş, dişleri kötülerin cezalandırıcısı görevini üstlendiği için korkunç, görüntüsü tüyler ürpertici, binlerce renkten oluşan ve bütün gökyüzünü kaplayan yayvan bir formu vardır. Bütün yarı tanrılar onun içine girer.²²³

Yamuna nehrinin kenar kesimlerinde yaşayıp çoban halkın esmer tenli kahramanı Krishna'nın yazdığı bilinen Bhagavat Gita'da²²⁴ tanrı Vishnu zirveyi yaşayarak tanrı Brahman'ın önüne geçerek onu gölgede bırakmıştır. Öyle ki Brahman, Vishnu'nun göbeğindeki lotus çiçeğinden çıkmıştır.²²⁵ Günümüzde varlığını ve zirvesini koruyan avatar tanrısı Vishnu'nun on tane avatarı olduğu bilinir. Bunlar sırası ile; Mastya (balık), Kurma (kaplumbağa), Varaha (yaban domuzu), Narasimha (aslan-insan), Vamana (cüce), Paraşurama (baltalı Rama), Rama, Krishna, Buddha ve Kalki'dir.²²⁶ Son avatar Kalki Hindu inancına göre yeryüzünden avatar olarak var olmayıp evrenin sonunda gelerek bozulan düzeni yeniden kuracaktır. Bu inancın İslam inancına bağlı olan Şii mezhebinin on iki imam inancı ile benzeştiğini söyleyebilmek mümkündür.

Avatar inancı Hindusal düzen olan dharma inancının bir sonucu olarak kabul edilir. Buna göre, evrende bir dharma (evrenin doğal düzeni) söz konusudur ve bozulmaması gerekir. Fakat zaman zaman adharma (evrenin doğal düzeninin

²¹⁹ Bhagavat Gita, 7:28-30.

²²⁰ Dumezil, *Mit ve Destan*, s:67.

²²¹ Bhagavat Gita, 11:10-11.

²²² Bhagavat Gita, 11:15.

²²³ Bhagavat Gita, 11:24-25-26-27.

²²⁴ Turgut Ovalı, "Bir Medeniyet Tasavvuru Olarak Kurucu Hint Metinleri, *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, C:4, S:2, 2019, s:118.

²²⁵ Kısakol, "Bhagavat Gita Perspektifinden Hinduizm'de Tanrı İnancı", s:52.

²²⁶ Kutlutürk, "Hinduizm'e göre Tanrı Vishnu'nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri", s:150.

bozulması) olmakta ve bunun önüne geçilmesi gerekmektedir. Dharmayı korumak ancak tanrının yeryüzüne inmesi ile mümkün olmakla birlikte tanrının bizatihi yeryüzüne inmesi mümkün değildir.²²⁷ Bu durum sonucunda avatar inancını doğurmuştur. Yarı ilah yarı beşer olan ölümlü avatarlar tanrının yeryüzündeki temsilcileridirler. Vishnu dünyadaki kötülöklere engel olmak için zaman zaman avatarları ile bedenlenir.²²⁸

Tanrı Vishnu, avatarları ile yeryüzüne insanlar arasına karıştığı için en samimi ve en insancıl tanrı olma özelliğini taşır. Paganist inancın putlarına karşılık gelebilecek olan avatar inancında taş toprak gibi cansız putlar yerine canlılar seçilmiştir. Buna göre her canlı grubunun avatarı o canlıyla eşdeğerdir. Örneğin denizdeki kötölüğü engellemek için tanrı Vishnu, balık avatarının bedenine hulül eder. Zoomorfik ve antropomorfik özellikler taşıyan bu avatarlar tamamen hayvan ya da salt insan olmasının yanı sıra bazıları da hem zoomorfik hem de antropomorfik özellikler taşımaktadır. Söz gelimi tanrı Matsya bir balık, tanrı Kurma bir kaplumbağa ve tanrı Varaha bir domuz iken Narasimha aslan kafalı insan vücutludur.²²⁹ En önemli ve Hindular arasında her daim tanrısal ibadetlerinin muhatabı olan avatarları Ramayana destanının kahramanı olan, aynı zamanda da tanrı Vishnu'nun annesine verdiği bir içkiden doğan Rama ve peynir hırsız çocuk çoban, tanrı Vishnu'nun kılından doğan Krishna'dır.²³⁰ Ramayana Destanı'nda Rama bir kral olmasına rağmen, ormanda yaşayan, geyik avlayıp bitkilerle beslenen ve ağaç yapraklarının üzerinde uyuyan bir keşıştır. Tereyağı/peynir hırsız olan Krishna ise romantik bir sevgilidir. Flüt çalar, "bebekler nereden gelir?" gibi tuhaf sorular sorar. Krishna Hindistan'da yaygın şekilde kabul görmüş bir avatar tanrıdır. Öyle ki Bhagavat Gita'da Krishna'dan "Sen Yüce Brahmanın, yüce dayanaksın, kötölüklerin yüce arıtcısısın. Sen ezeli-ebedi nitelikli ilahi ruhun, tanrıların ilkinin, başlangıcı olmayan ve yerde hazır ve nazır olan varlıksın, sen ki varlıkların yaratıcısı ve efendisinsin, tanrıların ve dünyanın rabbisin"²³¹ şeklinde bahsedilir. Nitekim Hindular için avatarlar en az kendilerine hulul eden tanrılar kadar önem arz ederler.

²²⁷ Bhagavat Gita, 4:7-8.

²²⁸ Walter Rubben, *Budizm Tarihi*, çev: Abidin İtil, Ed: Korhan Kaya ve Esra Kökdemir, Salon Yayınları, Konya 2022, s:111.

²²⁹ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:55.

²³⁰ Karataş, *Hint Dinlerinde Tanrı*, s:71.

²³¹ Bhagavat Gita, 4:7-9.

3.4.Budizm (Sentez) Dönemi Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

Destanlar dönemi olarak da adlandırılan bu dönem M.Ö.500 ile M.S. 200 yılları arasına denk geldiği söylenebilir. Ramayana başta olmak üzere bir kısım Mahabharata destanları bu dönemde yazılan felsefi destanlardır. Yine bu dönemde, Caynizm ve buna bağlı olarak birçok mezhep, yanı sıra Budizm ve buna bağlı birçok mezhep ortaya çıkıp sentezlenmiştir. Buna binaen bu döneme başka bir ifadeyle sentez dönemi de diyebiliriz. Budizm döneminde Hint felsefesinin özünün varlık bulduğuna inanılmış ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ayrıca Budizm'in yanı sıra dönemin çok fazla sayıda Caynizm, Şaktisizm gibi yeni dini hareketleri mevcuttur.

Upahishadlar döneminin ardından başlayan “tanrıya adanmışlık” (Bhakti) inancı, sonucunda şekilsel Hinduizm'i oluşturmuş ve bu inanç, dönemin oldukça karışık ve iç içe geçmiş olan birçok mezhep, inanç ve destanları ortaya çıkarmıştır.²³² Budizm dönemi olarak adlandırdığımız bu dönemi, Vedik ve Upanishadlar dönemi gibi tanrısal alanda sistematik bir perspektifte incelemek oldukça zordur. Söz konusu bu dönem Upanishadlar döneminin devamı olarak başlamış ancak akabinde birçok yeni dini inançlar ortaya çıkarak birbirleri ile sentezlenmiştir.

Upanishadlar döneminde Brahman'ın ortaya çıkması ile Hindistan politeist tanrı betimlemesi, henoteizme evrilmiş fakat antik dönem kendini modernliğe bırakınca aşkın Brahman tasviri pratik hayatta yetersiz kalmıştır. Nitekim doğal afetler, yoksulluk, kaza gibi durumlarda Brahman günahkar ilan edilemeyince “insanlarda inançsızlık vuku buldu” iddiası din adamları tarafından ortaya atılmış ve bütün bunlar insanları, tanrı Brahman'ı sorgulama yoluna götürmüştür. Ruben'e göre, bu sorgulamayı Hindistan'da ilk başlatan rasyonel düşünür Hindu Uddalaka Aruni olmuştur.²³³ Aruni ile başlayan bu septik düşünce ardından tanrıdan bahsetmeyen Budizm ve Caynizm inançlarını doğurmuştur.

Bu dönem Goutama Siddharta Buddha'nın keşiflik döneminin ardından özünü bulduğuna inanması ile başlamıştır. Buddha, babası kral annesi kraliçe olan ve sarayda yaşayan oldukça zengin, kşatriya sınıfına mensup olan bir Hindu'dur. Sarayda bolluk içinde yaşarken genç yaşta, hastalık, yaşlılık ve ölüm gerçeğini

²³² Mustafa Kısayol, “Bhagavat Gita Perspektifinden Hinduizm'de Tanrı İnancı,” *Kültür Araştırmaları Dergisi*, C:??, S:7, 2020, s:55.

²³³ Ruben, *Budizm Tarihi*, s:61.

hatırlayarak kendini ormana atmış ve altı yıl katı riyazet hayatı sürdürmüştür.²³⁴ Nihayetinde Buddha bütün çileleri sonucu kendisinin “orta yol” olarak tanımladığı, aşırı rahatlık ve katı münzevilikten uzak “sekiz dilimli yolu” keşfeder. Bu yolu izleyerek 36 yaşlarında tüm hayatı kapsayan acı ve ızdırabın kaynağına ulaşır. Vardığı aydınlanmayı daha önce birlikte çalışmış olduğu beş kişiyle paylaşmak için Sarnath’daki Geyik Parkı’na gider ve Dharma Çarkını harekete geçirir. Ancak önemli olan nokta şudur ki; Buddha yaşadığı dönemde Brahmanizm’in getirdiği kast sistemine şiddetle karşı çıkıp, tanrıdan hiç bahsetmeyerek kendi düşüncelerini açıklamış somut bir dini hareketi bizzat kendisi başlatmıştır. Budizm öğretilerini tüm dünyaya yayan kişi, onun ölümünden üç yüzyıl sonra yaşayan imparator Aşoka²³⁵ olmuştur.

Buddha, kendi düşünce biçimiyle Madhya Patha’da (orta yol) ilerleyen bir kşatriyadır ve yaptığı çileli yolculuğun ardından bodhi ağacının altında 49 gün inzivaya çekildikten sonra nirvanaya ulaştığını ilan etmiş²³⁶ ve tekâmülde tanrısal bir sistemin yetersizliğinden bahsetmiştir. Şeybe Buddha’nın tanrı hakkında şöyle dediğini rivayet eder; tanrıdan söz edenler onu biçimsel olarak görmemişlerdir. Bu kişiler nerede olduğunu bilmediği ve var olmayan köşküne merdiven inşa eden kişiler gibidirler. Kurtarıcı aramak yerine kendinize güveniniz.²³⁷ Buddha’ya göre tekâmülde amaç nirvanaya ulaşmaktır. Fakat bu sonuca ulaşmak için tanrı yetersizdir. Nitekim tanrı da insanlar gibi yaşayan bir varlıktır. Hatta onlar da evrenin yasalarına uymak zorundadırlar. Onlardan korkmaya, kurbanlar sunmaya, ibadet etmeye gerek yoktur.²³⁸ Bunun yanı sıra Buddha, nirvananın içeriğinden de bahsetmez. Nirvanaya ulaşmak için neye ibadet edilmeli sorusu cevapsız ve anlamsız bir sorudur. Çünkü bunun için dil yetersizdir. Bu ateşin dumanının nereye gittiğini

²³⁴ Demirel, *Hint İnanç Sisteminde Tanrı Kavramı*, s:110.

²³⁵ Aşoka: Eskiçağ Hindistan tarihinin en görkemli imparatorlarından biridir. Büyükbabasının imparatorluğunu devralmış ve onun fetih politikasını devam ettirmiştir. Kalinga fethinden sonra can kayıpları, insanların ailelerinin savaştan sonra parçalanmaları Aşoka’yı derinden etkilemiş ve o andan sonra Budizm inancına yönelerek, bu inancın yayılması için elinden geleni yapmıştır. Aşoka Budizm’in felsefesinden ziyade etik kısmı ile ilgilenerek şiddetsizlik (Ahimsa) inancına yoğunluk vermiştir. Ona göre tüm yaşamlar kutsaldır. Dini yaşayış çevre ve aile ile iyi ilişkiler kurmak ile başlar. Asıl ibadet erdemli ve doğru davranmaktır. (Bkz: John S. Strong, *The Legend of King Aşoka*, Motilal Banarsidass, New Delhi 2016, p: 149.)

²³⁶ Asaf Halet Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, Hece Yayınları, İstanbul 2015, s:125.

²³⁷ Abdülkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri*, Çev: Osman Cilacı, Beyan Yayınları, İstanbul 1983, s:131.

²³⁸ Walter Ruben, (1943). “Budizmanın Menşei ve Özü”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:2, S:??, Ankara 1943, s:126; İbrahim Ethem Karataş, “Budizm’de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, C:13, S:1, Manisa 2015, s:93.

sormak gibidir.²³⁹ Ona göre bir Budist'in hedefi ancak nirvanaya ulaşmak olmalıdır. Çelebi Buddha'nın nirvanasını İslam'ın *fena fillah* inancı ile eşdeğer görür.²⁴⁰

Buddha Hindistan'ın tüm dini inançlarını ve tüm dönemlerini kapsayan sabit bir ruh göçü inancını kabul etmemekle birlikte ruha can veren tanrıdan da bahsetmez.²⁴¹ O, Hinduizm'deki *Atman/Sonsuz ruh* kavramına karşı çıkar. Buna göre ruh ezeli ve ebedidir, ölmez ve bedenden bedene geçiş yapar. Ancak Buddha bu düşünceyi reddeder. Ona göre bedenden bedene taşınan sonsuz bir ruh mümkün değildir. O, *Anatman/Anatta* kavramlarına dikkat çekerek ruh göçünü kabul etmenin yanı sıra bu ruhun sonsuzluğunu kabul etmez. Ona göre, iyiliğin ve kötülüğün elbette bir karşılığı vardır ancak bu, sonsuz ruhun göç etmesiyle olmamaktadır ve bilincin son anını izleyen bir an vardır.²⁴² Her şey nedensellik ilkesiyle hareket eder. Bir sonraki formun doğmasının nedeni bir önceki formun ölmesidir. Ölüm başlangıçların olması için zorunlu bir olgudur. Buddha bu dünyada yapılanların karşılığını alıp almama konusuna açıklık getirmiş fakat tanrı hakkında konuşmamıştır. Tanrı var veya yok, bunun bir önemi olmamakla birlikte mühim olan bu dünyadır. Yaşadığımız dünya bütün ahlaksızlıkların ve bütün çirkinliklerin olduğu bir dünyadır ve bu durumdan bir an önce kurtulmak gerekir.

Buddha her ne kadar tanrıdan bahsetmemiş ya da kendini tanrı ilan etmemiş olsa da öğretileri birçok Hindu'ya ışık tutmuş ve özellikle de kast sistemine şiddetle karşı çıkmasıyla düşük kastların sempatisini kazanarak tanrılaştırılmıştır. Öyle ki adına birçok tanrısal mitoloji ve destan yazılmıştır. Yapılan araştırmalar ve günümüze gelen Uygur yazıtlarından elde edilen bulgular nispetince Ruben'in açıklamalarına göre Budizm'in ortaya çıkışı, önce esas tanrı İndra'nın Buddha'yı birtakım sınavlara tabi tutması ile olmuştur. Nihayetinde sınavı geçen Buddha bir ekol oluşturup tanrılaşarak yeni bir dönem başlatmıştır. Hindistan kanonik eserlerinden *Cataka* ve *Avadanalar* masallarında tanrı İndra'nın yönetimindeki Buddha'nın çeşitli formlarından oldukça fazla bahsedilmiştir. Çeşitli antropomorfik formları bulunan Buddha ilk olarak zamandan aşkın bir insan formunda karşımıza çıkar. Buna göre, Hindular arasında bir husumet olur ve din adamları olaya nasıl müdahale edeceklerini bilemediklerinden Buddha'yı çağırırlar. Buddha olayı

²³⁹ Armstrong, *Tanrının Tarihi*, ss:54-55.

²⁴⁰ Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s:50.

²⁴¹ Ruben, *Budizm Tarihi*, ss:76-77.

²⁴² Ruben, *Budizm Tarihi*, s:94.

dinledikten sonra, geçmişte yüzyıllar önceki bir zamanda böyle bir olayın yaşandığını iddia ederek yaşanan olayı anlatır. Neticede geçmişte ve şimdi aynı olayı yaşayan kendisidir.²⁴³ Buddha, zaman kavramından aşkın olmasına rağmen tamamen antropomorfik bir formdadır.

Başka bir masal olan Sançi masalında Buddha, bir fil olarak karşımıza çıkar. Himalaya dağının yamacında yaşayan, beyaz renkli, altı dişli, iki eşli bir fil kraldır. Bu fil yalnızca iyilik düşünen, içinde kin, nefret gibi duyguları barındırmayan, karısının kıskanç tavırları sonucu tanrı İndra'nın iftiralarına rağmen güzellikten başka bir şey düşünmeyen, iyi kalpli bir fildir.²⁴⁴ Yine aynı masalda merhametli, güzel ve cana yakın bir kral ceylandır. Devamında halkının iyiliği için kendini ölüme atan bir maymun, Budizm ahlakını yaymak uğruna halka kendi vücudunun etinden ikram eden bir tavşan olarak karşımıza çıkar.²⁴⁵ Buddha'nın aşırı iyi niyetinden dolayı her seferinde tanrı İndra onu uyarmak için yeryüzüne inmiştir. Masallarda anlatılan Buddha motifinden yola çıkarak tanrı İndra'nın bu dönemin başlangıcında varlığını aktif olarak devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Ancak ilerleyen zamanlarda İndra'nın krallık dönemine son verilerek cennet sahibi konumuna indirilmiştir.

Budizmi konu edinen Hindu masallarından hareketle bahsi geçen Buddha karakterinin Hristiyan inancının İsa motifi ile benzerliği dikkat çeker. Buna göre halkının iyiliği için her seferinde kendi vücudunun etinden ikram eden nitekim de halkına kendini öldürten Buddha ile yine halkın günahlarının bedeli olarak kendini kurban eden İsa formu benzer formlardır diyebiliriz.

Buddha'nın doğumu ile ilgili kanonik eserlerde antropomorfik tanrı tipolojisine uygun anlatılar mevcuttur. Buna göre; Buddha yeryüzüne insan olarak doğmadan önce otuz üç tanrı panteonunun yaşadığı Tusita cennetinin otuz üçüncü katında tanrılar ile beraber yaşamaktadır. Buddha süt okyanusu olan gökyüzünde saltanatını sürdürmekte iken hizmetçi tanrılar avatar tanrısı Vishnu'ya gelerek dünyada dharmanın bozulduğunu derhal müdahale edilmesi gerektiğini söylediler ve Vishnu, diğer tanrıların da tavsiyesi üzerine Buddha'nın Krishna olarak doğması emrini

²⁴³ Ruben, *Budizm Tarihi*, s:24.

²⁴⁴ Ruben, *Budizm Tarihi*, ss:26-27.

²⁴⁵ Ruben, *Budizm Tarihi*, s:32.

verdi.²⁴⁶ Nitekim ölümlü Maya'nın karnına beyaz bir fil olarak giren Buddha, tanrı Vishnu ve tanrı Brahman'ın ebeliğinde doğdu. Buddha, doğar doğmaz yürüyen ve dünyanın dört bir yanına yetişen ayaklara sahip bir insan tanrıdır. Tekâmülde tanrıdan bahsetmeyen Buddha'nın tanrılaştırıldığı çocukluğunda gittiği tapınakta tanrıların ona secde etmesinden,²⁴⁷ annesinin öldükten sonra gittiği gökyüzündeki kabrini ziyaret ettiğinde orada bulunan tanrılara vaaz vermesi²⁴⁸ gibi örneklerden de anlaşılmaktadır.

Budizm döneminde buraya kadar anlatılan kısımda Buddhist eserlerde (Tipitaka,²⁴⁹ masallar, destanlar) tanrı Buddha'nın ilk tanrılaştırma safhasının antropomorfik şekillerine dikkat çekerek bundan sonraki dönemde Buddha'nın eserlerden bağımsız tanrılaştırılmasını ele alacağız. Tanrı söyleminde agnostik bir tavır takınan Buddha'nın ölümünün ardından onun öğretilerinin peşinden giden Buddhist din adamları Vedik dönemden gelen birçok tanrıyı devam ettirmek ile birlikte Buddha'nın şahsını da tanrılaştırmışlardır. Buddhist rahipler her ne kadar Buddha'dan bir tanrı olarak bahsetmese de kurtuluş ibadetleri esnasında Buddha'ya yönelmiş ve nihayetinde onu tanrılaştırmışlardır.²⁵⁰ Karizmatik kişiliği ile tanrı olmaya yakışan Buddha adına mabedler kurulup, kendisine ismi ile ibadet edilmiştir. Öyle ki Asya'nın İncili olarak adlandırılan Saddharma Pundarika'da onun için: “ben kendi kendime var olanım ve dünyanın babasıyım” denmiştir.²⁵¹

Budizm dönemini olarak nitelendirdiğimiz bu dönemde tanrılaştırılan Buddha'nın yanı sıra vedalar döneminde şekil bulan tanrılar da varlığını devam ettirerek bazen şekil, bazen görev bazen de isim değiştirmiştir. Vedalar döneminde en yüce tanrı olarak adlandırılan tanrı Indra ve Upanishadlar döneminin Trimurti tanrı panteonunun zirvesinde yer alan esas tanrı Brahman bu dönemde tamamen kaybolmamak ile birlikte ikinci plana düşerek Buddha'nın hizmetçisi olmuştur. Ayrıca Indra bu dönemde savaş tanrısı olmaktan çıkmış, savaşlarda ölenlerin

²⁴⁶ Ruben, *Budizm Tarihi*, s:81.

²⁴⁷ Ruben, *Budizm Tarihi*, s:85.

²⁴⁸ Ruben, *Budizm Tarihi*, s:101.

²⁴⁹ Tipitaka: Budizm'in kutsal kitabı olarak bilinen Pali Canon'dur. Üç sepet anlamına gelir. İlk sepet olan Viyana Pitaka, manastır hayatına ait rahiplerin ve rahibelerin uyacağı ahlaki kuralları, ikinci sepet Sutta Pitaka, Buddha'nın konuşmalarını, üçüncü sepet Abhihamma Pitaka da felsefi ve metafizik konuları içerir. (Bkz: Karataş, “Budizm’de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, s:89.)

²⁵⁰ Yitik, *Yaşayan Dünya Dinleri*, s:341.

²⁵¹ Karataş, “Budizm’de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, s:98.

ruhlarının götürüldüğü zevkler cennetinin sahibi konumunda varlık göstermiştir.²⁵² Vedik dönemin ölüm tanrısı Yama Budizm mezhebini muhafaza eden tanrı olarak karşımıza çıkar. Tanrı Shiva isim değiştirerek Mahakala olmuş ve korkunç görünümlü, üç gözlü, elinde kan ile dolu bir kafatası taşıyan, boynunda kafatasından oluşan bir gerdanlık taşıyan bir tanrı formuna bürünmüştür. Nitekim bu görünüşü ile Budizm inancını şeytanlardan koruma görevi üstlenmiştir.²⁵³ Budizm döneminde Vedik dönemin tanrılarının yanı sıra bazı tanrıçaları da varlığını form ve görev değiştirerek devam ettirmiştir. Tanrıçaların hemen hemen hepsi haşin, hastalık yayan, çocukları çalıp onları yiyen tanrıçalar olarak biçimlendirilmişlerdir. Bilgelik tanrıçası Sarasvati, Vishnu'nun karısı Şti, aşk tanrıçası Kama, Shiva'nın karısı Devi bunlardan bazılarıdır.²⁵⁴

Tanrı üçlemesi trimurti bu dönemde de varlık bulan bir Upanishad geleneğidir. Buddha'nın üç formu vardır. Üç Buddha formu şeklinde adlandırılan özellikle de Budizm mezheplerinden biri olan Mahayana mezhebine göre tanrısal trimurti, Vishnu'nun dünyayı kurtarmak için beklenen Kalki formu ile benzerlik gösteren ve yeryüzünde iyiliği yaymak için zaman zaman avatarları ile insanlar arasına inen tanrı Maitreya, elinde lotus çiçeği ve kitap taşıyan ve biçimsiz, ezeli-ebedi sıfatları taşıyan Brahman benzeri tanrı Mancuşi ve Shiva ile aynı formu taşıyarak saçlarında hilal, elinde kan dolu kafatası bulunan, sıfatları ve şekli olan aynı zamanda da her yerde hazır ve nazır olan tanrı Avalokiteşvara'dır.²⁵⁵ Budizm tanrı panteonu kendinden önceki dönem olan Upanishadlar döneminin trimurtisi ile her ne kadar benzerlik gösterse de, isimleri gibi görev tanımları da değişerek ana tanrı panteonununun aşağı kastlara düşmüştür.

Tıpkı Buddha gibi Jainizm'in kurucusu olarak bilinen Vardhamana da esas amacın kurtuluş olduğunu savunur ve farklı olarak o canlılara zarar verilmesine karşı çıkar. Bunun ile bağlantılı olarak da tanrılara sunulan kurbanlara da karşı çıkar. Nitekim asıl tanrı ekolünün büyük bir bölümünü oluşturan kurban ibadetine karşı olmak tanrıya karşı olmayı beraberinde getirerek tanrısız Caynizm ortaya çıkmıştır. Buna göre tanrıya gerek yoktur. Dünyanın yaratılışını açıklamak için tanrı

²⁵² A. Hilmi Ömer Buddha, *Dinler Tarihi*, Vakıf Yayınları, İstanbul 1935, s:29.

²⁵³ Ruben, *Budizm Tarihi*, s:120-122.

²⁵⁴ Ruben, *Budizm Tarihi*, s:123.

²⁵⁵ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s.88; Walter Ruben, *Eski Metinlere Göre Buddizm*, çev: Lütfü Bozkurt, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000, s:150.

betimlemesine ihtiyaç yoktur.²⁵⁶ Üstelik tanrıların kurtuluş için tıpkı insanlar gibi yardıma ihtiyaçları vardır. Jainistlerin hayatlarında önemli yer işgal eden tirthankaralar, ruhani liderleridir. Fil başlı Ganesha ve Maymun tanrı Hanuman ibadet ettikleri başlıca tanrılarıdır.²⁵⁷ Jainizm, Carvaka mezhebi ile başlayıp Budizm ile devam eden bu dönemin bir parçası olmuştur.

Nitekim her ne kadar bu dinin esaslarını belirleyen Buddha tanrının yetersiz olduğunu ve ondan bahsetmenin anlamsız olduğunu savunsa da günümüze kadar devam eden Budizm’de tanrı inancı olduğu bilinir. Öyle ki tanrılar ağacın, nehrin, hayvanın, insanın, var olan her şeyin içinde gizlidir. Yanı sıra hayvanlara oldukça önem veren tıpkı Buddha gibi tanrıdan bahsetmeyen Caynizm de hayvan biçimli zoomorfik tanrılara ibadet ettikleri görülmektedir. Vedik dönemde başlayan politeist-antropomorfist tanrı anlayışı geleneğinden kopamayan Hindular bu dönemde de Hindistan’ın her köşesinde oldukça yaygın olarak her ne kadar şekil ve görevlerini değiştirseler de tanrılarını yaşatmaya devam etmişlerdir.

3.5.Reform Dönemi Antropomorfik Tanrı Tasavvuru

16. yüzyılda başlayan Reform dönemi Hindistan’ın istila edilmesi ile başlayan dönemdir. Bu dönemde Hindistan’ı istila eden devletler Hindu kültür ve inançlarını hakir görmüş ve Hindular kendi felsefi geleneklerinden utanç duymaya başlamışlardır. Bir Avrupalı gibi olmak, onlar gibi düşünmek ve yaşamak aydın olmanın göstergesi olmuş, dolayısıyla da *Brahma Samaj*²⁵⁸ ve *Arya Samaj*²⁵⁹ gibi reform hareketleri önemli yer tutmuştur.²⁶⁰ Bu dönemde hem batı Hindistan’ı, hem de Hindistan batıyı etkileyerek düalist bir yapı ortaya çıkmıştır.

Budizm döneminin sonuna doğru Hindistan, birçok kültürün kendisine karıştığı bir döneme girmiştir. Tanrı ile oldukça iç içe olan Hindu geleneğinin, Budizm gibi tanrıdan bahsetmeyen bir inanca geçiş yapması kabullenilmediği gibi uzun da

²⁵⁶ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s:75-76.

²⁵⁷ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1983, s:194.

²⁵⁸ Brahma samaj: Hristiyan ve Hindu düşünceleri arasında köprü oluşturan ve kendini Hindu geleneklerinde reform yapmaya adan bir dernektir. Ancak tutucu Brahmanlar kendi geleneklerini savundular. (Bkz: Kim Knott, *Hinduizm’in ABC’si*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000, s:27.)

²⁵⁹ Arya samaj: Dayanandan Saraswati’nin 1875’te kurduğu bir Hindu reform hareketidir. Buna göre, Vedaların yanılmaz bir otoritesi vardır. Kadınlar üzerinde duran bu harekete göre, kadınlarla erkekler arasındaki Vedik dinsel ortaklığı ve kadınların eğitim alması gerektiğini vurgular. (Bkz: Knott, *Hinduizm’in ABC’si*, s:108.)

²⁶⁰ S. Radhakrishnan and Charles A. Moore, “Hint Düşüncesine Genel Bir Bakış”, çev: Ali İhsan Yititk, s:5.

sürmedi. Nitekim Buddhist olduğunu iddia eden birçok Hindu'nun da eski dönem tanrılarına ibadet etmeye devam ettiğini görmekteyiz. Materyalizmin oldukça yaygınlaşması Hindu inancını sekteye uğratmış ve nihayetinde farklı inançlar ülkeye bu inanç boşluğundan faydalanarak giriş yapınca yukarıda bahsi geçen yeni dini hareketler ortaya çıktı.

Budizm döneminin sonlarında Hindistan'ın bazı devletler tarafından istila edilmesi ve Budizm'in getirdiği materyalist inanç sistemine karşı çıkılması oldukça karışık bir dönemi başlatmış olmakla birlikte tekâmülde günümüzün de Hindu tanrı inancı olan insan ile iç içe geçmiş tanrı anlayışı benimsenmiştir. Fakat bu süreç oldukça karmaşık ilerlemiştir. Buna göre önce, Hinduizm ile Hristiyanlık'ın harmanlanma çabasına girilmiş ve İsa Vishnu'nun avatarası formunu kazanmıştır.²⁶¹ Ayrıca Hinduizm ile İslam harmanlanarak Shizim ortaya çıkmış ve nihayetinde bütün bu dini hareketler bir kenara atılarak Hristiyanlık'a ve İslam'a tepki olarak Brahma Samaj, Arya Samaj hareketleri ortaya çıkmış ve batının etkisi ile Hindistan, politeizm ve materyalizmden arındırılarak saf bir teizm savunulmuştur.²⁶²

Bu dönemde ortaya çıkan Rama Krishan'nın başlattığı mistik tanrı anlayışı en önemli tanrı tasvirlerinden birisidir. Ona göre, Hint Dinleri, Yahudilik, İslam, Hristiyanlık ve tüm dinler aslında aynı mesajı verir ve hepsi aynı tanrıya götürür. Fakat yolları farklıdır.²⁶³ Tüm insanların ulaşmak istediği tanrının adı farklı olabilir, biçimi olmayabilir ya da olabilir, nihayetinde insanoğlunun var olduğundan itibaren ulaşmaya çalıştığı tanrı aynı tanrıdır. Reform dönemi her ne kadar karmaşık, iç içe geçmiş dini hareketler ile dolu olsa da totalde bu dönemi üç ayrı dönemde sistematize etmek mümkündür. İlk dönemde, her şeyi yaratan ve yarattığı her şeyin dışında kalan tanrı tasavvur edilmiş ardından bu akım uzun soluklu ve kalabalık bir cemaat tarafından kabul görmeyince her yerde bireysel olarak hazır ve nazır olan tanrı anlayışıyla devam edilmiştir. Bu anlayış Vedik dönemde başlayan ve Upanishadlar döneminin avatara anlayışına kadar sürdürülen bir tanrı modeli olduğundan Hindulara cazip gelmiş nitekim her ne kadar materyalist ya da deist tanrı modelleri ortaya çıksa da Hindu halkı Vedik dönem tanrılarını her kesimde devam ettirmişlerdir. Ancak buna rağmen günümüze kadar devam edegelen ve daha kalabalık bir kesim tarafından kabul edilen tanrı modeli son tanrı tasavvuru olan

²⁶¹ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s:120.

²⁶² Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s:114.

²⁶³ Sena, *Tanrı Anlayışı*, ss:76-77.

insan-tanrı birliğı anlayışı kabul edilmiş ve hakim olmuştur. Özdeş tanrı önem kazanarak günümüzdeki varlığını devam ettirmiştir.²⁶⁴ Hindu halkı yüzlerce ayrı tanrıya alışkın olsa da bu tanrılar her zaman onların evlerinde, işlerinde, sosyal hayatının her yerinde hazır bulunan tanrı idiler. Bu sebepten dolayı tanrı ile içi içe olma fikri onlara daha kabul edilebilir, daha samimi gelerek, ruh-tanrı birliğini benimsemeleri zor olmadı.

Reform dönemi tanrı tasavvurunda birlik söz konusudur. Tanrı ile insan iç içedir. Hindular son dönemde artık tanrının insan ile birliğe tekâmül ettiğini, ölümlü olan herkesin yaşayan ilahi ruh olduğunu, gerçek olanın insanın kendisi olduğunu savunur. Kim Knott tanrı-insan tekliğini şu şekilde ifade eder

Tanrı hayatlarımızın hayatıdır. Gerçeğini dile getirmede bize cesaret vermektedir. Ulu bir bilge tanrının yapamayacağı bir tek şey vardır: Tanrı kendini bizden ayıramaz, diyerek daha da ötelere taşır, çünkü tanrı bizim hayatımızdır. Tanrı kuşlardaki hayattır. Tanrı balıklardaki hayattır. Tanrı hayvanlardaki hayattır.²⁶⁵

Tanrı insan birliğinin mümkün olmadığını ve bunu tahayyül etmenin imkansız olduğunu savunanlara cevap olarak rasyonelist Hindu düşünür Uddalaka Aruni tuz metaforunu anlatır. Buna göre: Uddalaka oğluna bir toz topağı verir ve onu su dolu bir kabın içine koymasını söyler. Oğlu babasının dediğini yaptıktan sonra Uddalaka oğlundan verdiği tuz topağını geri getirmesini ister. Ancak tuz suda erimiştir. Kabın içine elini daldırır her yerde tuz topağını arasa da bulamaz. Babasına giderek tuzu bulamadığını söyleyince Uddalaka o sudan sağından, solundan ve ortasından birer yudum almasını ister.²⁶⁶ Oğlu suyun her yanından birer yudum içer, babası tatları nasıl diye sorunca hepsi aynı cevabını alır. Bunun üzerine Uddalaka: “sen elbette onu orada göremiyorsun evlat, hala orada olmasına karşın. Buradaki en iyi öz bütün bu dünyanın öz varlığını temsil eder, gerçek budur. Öz varlık (atman) budur ve sen busun”²⁶⁷ der.

Batılıların Hinduizm araştırmaları sonucu elde ettikleri bulgulara göre; Hinduların ibadet ettikleri şeyin biçimsel olarak var olmayan asıl gerçeğin salt tanrı

²⁶⁴ Yitik, *Hint Dinleri*, ss:138-139.

²⁶⁵ Knott, *Hinduizm'in ABC'si*, s:48.

²⁶⁶ Knott, *Hinduizm'in ABC'si*, s:50.

²⁶⁷ Upanishadlar, 6:13.

olduğunu ve bu tanrının aynı zamanda insanoğlunun içindeki en zirve varlık olduğunu savunurlar. Nihayetinde tanrı sizin kendinizdir cümlesi ile bitirirler.²⁶⁸

Reform döneminde bazı önemli asimilasyonlar mevcut olsa da Hindular geleneklerine ve sezgilerine oldukça bağımlıdır. Sezgisel tecrübe ve geleneksel inanç onların tanrı tasvirlerini doğuştan belirlemektedir. Hakikati otorite bilir ve otoriteye itaati hakikate itaat kabul ederler. Bu yüzden Hindu tanrı anlayışları genel olarak değiştiği söylenemez. Vedik dönem ile başlayıp günümüze kadar devam eden tanrı tasavvurları Reform döneminde de varlığını koruyarak devam etmiştir. Her dönemde olduğu gibi bu dönemde de tanrılar isim, şekil görev değiştirerek ya da aynı kalarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Öyle ki; tanrı İndra bu dönemde Brahman kastı çilekeşleri ile çekişme halinde iken varlık bulur. Söz gelimi İndra Hindistan kast sisteminden Brahman sınıfının mensubu olan ermiş Gotama'nın eşi ile ahlaksız bir birliktelik yaşar sonucunda da Gotama onun cezalandırarak İndra'nın hiyerarşisini düşürür.²⁶⁹ Bu mitolojik anlatımdan da anlaşılıyor ki Reform döneminde çileci brahman sınıfı tanrıların önüne geçerek Vedik dönemde başlayıp bu dönemde devam eden bazı tanrılar önem kaybetmiştir. Ölümlü insanlar yaratıcı tanrıların önüne geçmiştir.

Hinduizm dönemi olarak da adlandırılan bu dönemde Vedik dönem Arilerin tanrısı İndra önemini yitirirken Upanishadlar döneminde varlık bulan Dravidlerin tanrısı avatar tanrı Krishna Hindular arasında oldukça önem kazanmıştır. Krishna bütün kadınların sevgilisi, esmer tenli sevimli bir tanrıdır.²⁷⁰ Ayrıca tanrısal düzen olan Dharma, tanrılaşarak bu dönemde düzen tanrısı Dharma olarak varlık bulmuştur.

Reform dönemi kutsal kitapları Puranalar kabul edilir. Puranaları, Vedik dönem kutsal kitabı Vedaların güncellenmiş halidir ve Purana metinlerinde Vedik dönem hariç hemen hemen her dönemde karşımıza çıkan Trimurti tanrı üçlemesi anlatılmaktadır. Yine Upanishadlar döneminde başlayan, Brahman, Vishnu ve Shiva üçlüsü aynı isimle bu dönemde de devam etmektedir. Ancak bir takım değişikliklerle ki Hinduların ifadesiyle sosyal hayattaki değişimlere binaen birtakım güncellemelerle karşımıza çıkarlar. Reform döneminde tanrı Vishnu hiyerarşik

²⁶⁸ Knott, *Hinduizm'in ABC'si*, s:51.

²⁶⁹ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, ss:89-90.

²⁷⁰ Demirel, *Hint İnanç Sisteminde Tanrı Kavramı*, s:135.

olarak tanrı Brahman'ın önüne geçer. Upanishadlar'da tanrı Vishnu evreni üç adımda dolaşır. Bu adımlar güneşin doğuşunu, yükselişini ve batışını sembolize eder. Puranalarda bu önem devam eder. Büyük Vishnu yaratılışın başlangıcında bütün dünyayı yaratma isteği sonucu üç kısma ayrılır. Bedeninin sağ tarafından Brahma'yı, sol tarafından Vishnu'yu, ortasından ise Shiva'yı yaratır.²⁷¹ Hindu halkı bugün kendine yakın gelen tanrıya bireysel olarak ibadet etmesine rağmen tanrı Vishnu'ya inananlar üç tanrıyı birleyerek tanrılar arasında ayırım yapmazlar. Bu dünyada yaşayan tüm yaratıklar büyük Vishnu'nun rüyalarının ve kabuslarının mahsulüdür.²⁷² Tanrı Vishnu, ten rengi mavi, genç, yakışıklı bir erkektir. Göğsünde ve bileklerinde mücevherlerle tasvir edilir.

Büyük Vishnu'nun sağ tarafından yaratılan Brahma kırmızı renkli beş kafalı olarak doğmuş fakat tanrı Shiva'yı kızdırdığı için Shiva Brahman'ın beş kafasından birini yok etmiştir. Bu yüzden dört kafalı ve sekiz kulaklı olarak tasvir edilir.²⁷³ Tanrı Brahma bu dönemde Hindistan kanunu olan Manu kanunnamesinin babası ve insanlığın atası olarak kabul edilir.

Vishnu'nun ortasından yaratılan Shiva ise Upanishadlar döneminde tasvir edilen özelliğini aynen korumuştur. Bu dönemde de ana tanrı panteonunu oluşturan yok edici tanrı görevi vardır. Shiva kendisine inanana merhamet ederken inanmayanı ise cezalandırır.²⁷⁴ Tanrı Shiva, elinde yaratmayı, yok etmeyi ve sürdürmeyi sembolize eden bir mızrak taşır. Tanrıların annesidir. Shiva için tanrıların annesi anlamına gelen "Uma" ismi kullanılır. Buddha'ya göre; "Uma" ile Orta Asya Türklerinin kullandığı "Umay" kelimesi ilişkilidir.²⁷⁵ Shiva, kadın olarak tasvir edilmesine rağmen üreme organı erkek üreme organıdır ve tüm Shiva tapınaklarında tasvir eden Hindular arasında oldukça önemlidir. Yanı sıra eril enerjisinden dolayı üç gözlü yakışıklı bir erkek olarak da tasvir edilmektedir. Dünyayı tehlikeye sokan zehri içtiği için boynu mavidir.²⁷⁶ Vücudu kül ile bulanmıştır. Tanrı Shiva'nın reform döneminde de eşi Parvati'dir. Himalayaların kızı Parvati'nin yaşamı ikiye ayrılır ve ikisinde de Shiva ile evlenir. Oldukça alımlı ve çekici olan, elinde de meyve

²⁷¹ Vishnu Purana ve Kemal Çağdaş, *Hint Eski Kültür Tarihine Giriş*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1974, s:234.

²⁷² Canan Sönmezdağ Zöngür, "Hinduizm'in Önemli Tanrı ve Tanrıça Heykelleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:5, S:52, 2017, s:122.

²⁷³ Demirel, *Hint İnanç Sisteminde Tanrı Kavramı*, s:126.

²⁷⁴ Buddha, *Dinler Tarihi*, s:161.

²⁷⁵ Buddha, *Dinler Tarihi*, s:131.

²⁷⁶ Buddha, *Dinler Tarihi*, s:198-202.

çekirdeğinden olan teşbih ile tasvir edilen Parvati ile Shiva'nın düğünleri oldukça meşhurdur. Antropomorfik bir form olan düğün tasavvuru diğer tanrıların da (Brahman ve eşi) katılımı ile tasvir edilir.²⁷⁷

Reform dönemi antropomorfik tanrı tasavvurlarından içine giren ve en önemli tanrıçalardan biri de Durga'dır. Öyle ki, Hindistan'da binlerce insan tanrıça Durga'ya tanrı Shiva'dan daha fazla önem verirler. Durga evrenin annesidir. On eli vardır ve bu elleri ile kendisine inananları her şeyden korur. Ay, güneş ve ateşi temsil eden üç gözü vardır.²⁷⁸

Tekâmülde Reform ya da Hinduizm dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, tanrı tasavvuru Vedik dönemde Arilerin gelmesiyle birlikte öne çıkan Ari tanrıları geriye çekilerek Hindistan yerli halkı olan Dravid tanrılarının öne çıktığı görülmektedir. Upanishadlar döneminde ortaya çıkan trimurti tanrı üçlemesi de ufak değişikliklerle bu dönemde varlığını koruyarak nihayetinde kendi tanrı tasavvurunu oluşturarak günümüze kadar varlığını devam ettiren tanrısal bir dönem başlamıştır. 21. yüzyılda Hindistan halkı, reform dönemi ile başlayan ve tanrı-insan birliğini savunan inancını yaşamaktadır. Ayrıca Vedik dönem, Upanishadlar dönemi ve dahası Budizm dönemi tanrı anlayışları da Hindistan'ın her kesiminde yaygın olmamakla birlikte varlığını sürdürmektedir.

Hindistan'ın tarihi dönemleri her ne kadar sistematik bir şekilde kayıtlara geçmemiş olsa da tanrı anlayışları oldukça belirgindir. Hemen hemen her dönemde antropomorfik bir tanrı tasvir edilmiş, insana benzeyen ve insanlarla iç içe olan bir tanrı her dönem kabul görmüştür. Nitekim bu ülkenin ilk dönemi olan Vedik dönemde toplumdan uzak, gökyüzünde ikamet eden tanrılar topluluğu oluşturulmuştur. Ardından ana tanrı sistemi oluşturularak, üç ana tanrı ve yanı sıra birçok yardımcı tanrı tasvir edilerek, tanrısal aleme mistik bir hava katılmıştır. Bu henoteist anlayış tanrıların insanlar ile iç içe olmasına elverişli olamayıp farklı çözüm yöntemlerinden biri olan avatar inancını doğurmuş, bu da yeterli görülmeyince tanrıdan hiç bahsedilmeyen bir döneme girilmekle birlikte bu durum çok uzun sürmemiş ve nihayetinde tanrı-insan birliği sağlanabilmiştir. Öyle ki insanın her daim ulaşabileceği ve ona benzeyen tanrı her zaman daha inanılabilir olmuştur.

²⁷⁷ Sönmezdağ Zöngür, "Hinduizm'in Önemli Tanrı ve Tanrıça Heykelleri", s:129.

²⁷⁸ Sönmezdağ Zöngür, "Hinduizm'in Önemli Tanrı ve Tanrıça Heykelleri", s:130.

3.6.Değerlendirme

Hindistan, çağdaş dünyada en az antik dönem ülkelerinin tanrı tasavvurlarındaki antropomorfizmin yansıması kadar hatta belki daha fazla antropomorfik nitelikte tanrıya sahip bir ülkedir. Bugün Mısır, Yunan, Mezopotamya dinlerinde çoğunlukla bitmiş, bazen eriterek yavaş yavaş yok etmiş, kimi zaman da ani bir değişimle (savaş, baskı gibi durumlar sonucu) antropomorfizmi bitirmiş olmasına rağmen dünyanın en eski tarihine sahip olan Hindistan, hem politeist tanrı anlayışını, hem de antropomorfik-zoomorfik nitelikteki tanrıların varlığını katı bir şekilde sürdürmektedirler.

Hindu felsefesinde akıl metafiziği keşif noktasında yetersiz kalmaktadır. Tanrıyı tasvir hakikati tasvirdir. Bu da sezgi ile mümkündür. Tanrı sezgisel bir tecrübe ile keşfedilir. Tam dine giriş ancak tanrıyla bir olma eylemi ile gerçekleşir. Sezgisel tasvirin sonucu olarak inanılan Hindu tanrıların antropomorfik estetiğinin bir önemi yoktur. Bu tanrıları farklı kılan özellikleri tanrıyı simgeleyen heykellerin estetiğine ve özgünlüğüne önem verilmemesidir. Çünkü bir Hindu için tanrının bir sanat eserine dönüşmesi önemli değil, tanrı heykelinin her parçasının sembolize ettiği karakterin doğru olmasıdır. Eğer bu tasavvuru doğru yansıtıyorsa yapılan tanrı heykeli kusursuzdur.²⁷⁹ Önemli olan tanrının işlevini yerine getirebilmesidir. Zira insan doğumundan ölümüne kadar hayatını anlamlandırdığı her esnada tanrıyı yanına almıştır. Tanrı-insan birlikteliği Hindistan'ın belirgin bir özelliği olmuş, tanrıdaki antropomorfik özellikler de insanın tanrıdan beklentilerinin bir sonucu olmuştur. Dünyayı içine alan karınları, bütün evreni dolaşan uzun ayakları, herhangi bir cinsiyeti veya belirli bir nesneyi sembolize etmemek adına var olan iki veya üç kafaları, vücudunda taşıdıkları birçok nesne ile göksel anlam taşımaları tanrıların en belirgin antropomorfik özellikleridir. Tanrıların ellerinin, ayaklarının, göbeğinin, bedeninin olması ve insan-hayvan canlı türlerine benzemesi onlara samimiyet sıfatı kazandırarak alçakgönüllü olmalarını sağlamıştır. Nitekim Hindular, tanrıları ile iç içe ve her daim dayanışma halindedirler. Bazen toplumun suçunun cezasını tanrılar üstlenirken bazen de tanrıların suçunun cezasını toplum üstlenir. Bunun en yaygın örneklerinden birisi tanrı Pandu'nun günahının kefaretidir. Söz gelimi, tanrı Pandu cinsel zevk anındaki bir keşişi öldürür. Keşiş Pandu'yu ilk cinsel zevkinde ölmesi

²⁷⁹ Marry Hollingsworth, *Dünya Sanat Tarihi*, çev: Banu Ergüder ve Doç. Dr. Rengin Küçükerdoğan, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2010, s:200.

için lanetler. Bunun üzerine Hindu halkı tanrıları için cinsel perhize girer ve nihayetinde lanet tanrıdan kalkar.²⁸⁰

Hindistan'da binlerce tanrı tarihten bu yana insanlar gibi yaşamış, bazen gökyüzünde ikamet ederken bazen insanların evlerine girmiş, kimi zaman yarattığı insana muhtaç olmuş ya da ondan üstün konum elde etmiştir. Tanrı hayatını idame ettirme esnasında insanın rutininin ilerisine geçmemiş olsa da fiziksel özellikleri ve sıfatları bakımından çoğu zaman bulunduğu konum itibarıyla üstünlük kazanmıştır. Her ne kadar Hume, Feuerbach gibi düşünürler tanrının varlığını antropomorfizmin bir sonucu olarak görseler de²⁸¹ Hindistan'da antropomorfizm tanrının sebebi değil, tanrı antropomorfizmin sebebi olmuştur. Söz gelimi, tanrının varlığı ve görevleri antropomorfik özelliklerinden daha önemlidir. Bu yüzden bir Hint tanrısı muhteşem bir güzelliğe/yakışıklılığa sahip değildir, estetik olarak genel geçer bir görüntüye de ulaşmak zorunda değildir. Taşıdığı nesne kadar kolları, gördüğü alan kadar gözleri, temsil ettiği görevi karşılayacak bir bedeni mevcuttur.

Hindistan halkı tanrıdan önce tanrının yarattığı cennete nirvanaya özen göstermiş öyle ki çoğu zaman tanrı da nirvanaya ulaşmak için çaba göstermek durumunda kalmıştır. Doğan, doğuran, ölen, dirilen, yaratan, yaratılan, yiyen, içen, aşık olan, cinsel istekleri olan, erkek, kadın vb. insana ait ne kadar özellik varsa tamamı ve daha fazlası Hint tanrılarında varlık bulmuştur. Hindular ideal kadını ve ideal erkeği tanrılarında tasavvur etmişler, kutsalı samimiyet ve yakınlık kurma bağlamında evlerinin içine almışlardır. Hindular için tanrının samimiyeti ve onları nirvanaya ulaştırması karşılarındaki tanrıya tapınma şekillerini belirler. Öyle ki istekleri gerçekleşmezse tanrıyı cezalandırabilirler. Kısaca Hindistan'daki tanrılar bu dünyalıdır.

²⁸⁰ Georges Dumezil, *Mit ve Destan*, çev: Ali Berkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s:75.

²⁸¹ Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", p:8. ; Feuerbach, *Tanrıların Doğuşu*, s:30.

4.ANTROPOMORFİK/ZOOMORFİK BİR TANRI OLARAK GANESHA

4.1.Giriş

Günümüzde dinlere, kültürlere, yaşantılara ait birçok mitolojinin varlığı söz konusudur. Bu mitolojilerden en karışık ve en ilginç yapıya sahip olanlardan bir tanesi de Hint mitolojisidir. Düünden bugüne Hindu inançları oldukça farklılaşmasına rağmen bazı ritüelleri ve tanrı inanç kalıpları değişmeden varlığını korumuştur. Bu inanç ritüellerinden biri ruh inancıdır. Buna göre, ruh ölümsüzdür ve beden öldükten sonra başka bir bedene girer. Hindu destanlarının bir bölümü olan Bhagavat Gita’da ruh ile ilgili şunlar söylenmektedir; “Ebedi nesne, ruh için yok oluş veya başkalaşım olmaz. Her birinin yapısı, gerçeği görenlerin gözünden idrak edilir. Bil ki bu bedene yayılmış olan ruh yok edilemez. Hiç kimse ölümsüz ruhu yok edemez.”²⁸² Hindu inancında ruh ebedidir, yok edilemez ve ölçülemez. Salt fiziksel bedenler yok oluşa mahkumdur. Nitekim Hindu inancında ruh fiziksel bedenin içinde varlığını sürdürdüğü için canlı bir varlığın katli mümkün olamaz. Zira, canlı bir bedeni katlettiğini zannedenler, ruhun gerçek yapısı konusunda cahildirler, çünkü ruh ne katleder ne de katledilir. Tanrısal ruh ne doğar ne ölür. Ne yaratılmıştır ne de yaratılacaktır. O, doğmamıştır ve ebedidir. O hep gençtir ama kadimdir. Beden yok olduğu zaman o yok olmaz.²⁸³ Nihayetinde ruh, her boyuta ulaşır ancak hareket etmez, sabittir ve hep vardır. O algılanamaz, idrak edilemez ve dönüştürülemez.

Hindu ruh inancında tanrısal alan oldukça önemlidir. Tanrısal ruhun kabul gören öyküsünü şu şekilde betimleyebilmek mümkündür. Tanrılar, Hint tarihinin ilk dönemi olan Vedic dönemde gökyüzünde ikamet eden bir topluluktur. Daha sonra dünyayı ejderler basar ve tanrılar bunlarla mücadele etmek için yeryüzüne inerler.²⁸⁴ Tanrılar yeryüzündeki hayvanlarla büyük bir savaş vererek dünyayı kurtarmışlardır. Fakat bu olaydan sonra yeryüzünün düzenini sağlamak için iletişimi daimi tutmaları gerektiğini anlarlar ve gücüne, zekasına veya başka çeşitli özelliklerine göre birçok hayvansal ve insani figürlerde bedenlenmeye başlarlar. Bu durumda Hindu tanrıları taşıdıkları özelliklere uygun yapıya sahip bir hayvanın veya insanın bedenine sirayet ederler. Özellikle tanrı Vishnu bu anlamda insiyatif olarak yeryüzünde en çok ruhunu bedenlerde gezdiren avatar tanrısı olarak ün kazanmıştır.

²⁸² Bhagavat Gita, “Ruhun Yapısı”, ss:17-25.

²⁸³ Bhagavat Gita, s:24.

²⁸⁴ Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, çev: Koray Akten ve Erdal Cengiz vd., İmge yayınları, Ankara 2003, s:349.

Tanrı ruhlarının, toprak üzerindeki düzeni sağlamak için reenkarne olduğu bedenler, kimi zaman antropomorfik özellikler taşıırken kimi zaman da zoomorfik özellikler taşımaktadır. Hinduların, zoomorfik yapıda bir tanrıya başvurmalarının sebebi de, insanların fiziksel olarak tek tip olmaları ve az çok birbirleriyle benzer özellikler taşımalarıdır. Fakat hayvanlarda öyle bir durum söz konusu değildir. Bir aslan ile bir yılan iki uç noktadır. Biri sürünge olup kendine has farklı özelliklere sahip iken diğeri hızlı koşar ve çok güçlüdür. Nitekim antropomorfik özelliklerle betimlenen tanrıların da, kimi zaman bedenlerine hayvan formları kazandırılarak takdim edilirken, kimi zaman da insana ait bazı özellikleri değiştirilerek sunulmuştur.

Hinduizm’de tanrı ruhları kendi özelliklerine göre bir bedene sirayet ederler ve onun özellikleriyle popülerite kazanırlar. Hint tarihinde her ne kadar insana, tanrı heykellerine ya da hayvana sirayet eden tanrı ruhu önemli olsa da bir süre sonra beden ruhun önüne geçerek tanrısal bedenlere tapınmalar olmuş ve bu böyle günümüze kadar gelmiştir. Bugün Hindu tapınaklarında tasvir edilen tanrı heykelleri ruhsal alanı aşarak somut özellikleri ile yüceltilmiş ve halk, karşılarında somut bir tanrı motifi olmadan pratik hayattaki hiçbir filini planlayamaz hale gelmiştir. Hayatlarının her alanına dahil ettikleri en önemli antroporfik-zoomorfik özelliklere sahip tanrılarından biri ise Ganesha’dır. Tanrı Ganesha’yı tasvir eden heykeli Hindu toplumunun hayatının her alanında en zirveye oturtulmuştur. Fil başlı tanrı Ganesha, tanrı Shiva’nın ilk oğludur. Tanrı Ganesha’nın ruhu fil başlı, insan gövdeli bir bedene sirayet etmiş ve bilgeliği temsil etmektedir. Nitekim Hindu inancına göre filler zekayı, gücü bilgeliği temsil eder.²⁸⁵ Dolayısıyla bütün bilgilerin efendisi olan Ganesha fil başlıdır.

Ganesha Hindu toplumunda, üstün bir öneme ve başlangıçların tanrısı olma özelliğine sahiptir. Hinduların bütün mabetlerinde mutlaka bir Ganesha heykeli mevcuttur. Daha da ötesi evlerinde de minik birer Ganesha heykeli vardır. Ganesha’nın bu derece yaygın olduğunu romanlarında da görmekteyiz. “...çünkü beşik kurtmesi yapılan müstakbel kocası Bangalor’da oturuyordu. Bu delikanlı daha on beş yaşında iken Ganesha mabedinin koruyucusu olmuştu.”²⁸⁶ Buradan da anlaşılacağı gibi tanrı Ganesha için özellikle inşa edilen mabetler olmakla birlikte her mabedin özel koruyucuları da mevcuttur. Tanrı Ganesha aynı zamanda Hindistan’ın

²⁸⁵ Canan Sönmezdağ Zöngür, “Hinduizm’in Önemli Tanrı ve Tanrıça Heykelleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:5, S:52, 2017, s:132.

²⁸⁶ Sadık Hidayet, *Hidayetname*” çev: Mehmet Kanar, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2005, s:129.

koruyucusudur. Hindu olmak isteyen bir insan önce Ganesha'nın dostluğunu kazanmalıdır. Eğer o isterse Hindu olur istemezse olmaz. İnsanlar Ganesha'ya dua ederler ve ona istek ve arzularını iletirler.

Çalışmamızın bu bölümünde, başlangıçların tanrısı olma özelliğine sahip olan tanrı Ganesha'yı ayrıntılı olarak işleyeceğiz. Nitekim, Hindistan'ın tarihi seyrinde dönem dönem incelediğimiz antropomorfik tanrı tasavvurunun ardından özellikle Caynizm'in hayvanlara verdiği aşırı öneme paralel olarak zoomorfik biçimlendirmeleri tanrılarına da yansıtmaları ile birlikte oldukça önem kazanan zoomorfik-antropomorfik tanrılardan biri olan Ganesha, bugün hemen hemen tüm Hindistan tapınaklarında mevcut olan başlangıçların tanrısıdır ve şahsına özel bayram kutlanan bir tanrı olma özelliğine sahiptir. Hindu ailelerinde önemli bir alan işgal eden tanrı Ganesha kimdir? Fiziksel özellikleri ve mahiyeti nedir? Niçin fil başlıdır? Ganesha hakkında anlatılan efsaneler nelerdir? Sorularının cevaplarını vermeye çalışacağız.

4.2.Ganesha Kimdir?

Hint mitolojisine göre Ganesha, tanrı Shiva ile tanrıça Parvatinin ilk oğludur ve savaş tanrısı Skanda, onun tek erkek kardeşidir.²⁸⁷ Ganesha, ganaların başıdır, ganalar ise Shiva'nın emrinde olan yarı tanrılardır. Hinduların fil başlıklı tanrısı olan Ganesha'nın en meşhur diğer adı Ganpatyas olmakla birlikte farklı birçok ismi de mevcuttur. Tanrı Ganesha, genellikle Hinduların ibadet ettiği tanrılardan biri olmakla birlikte sadece Hindistan'a özgü değil bunun yanı sıra Çin ve Tayland gibi birçok ülkenin daha ibadet ettiği bir tanrı olduğu bilinir.²⁸⁸

Ganesha, bilgi anlamına gelmektedir. *Ga* bilgiyi, *Na* ise hikmeti sembolize eder.²⁸⁹ Bu durumda Ganesha, bilgi ve hikmetin ustası anlamına gelmektedir. Ganesha'ya aynı zamanda başlangıçların ve kategorilerin tanrısı, engellerin kaldırıcısı, Dharma'nın koruyucusu, karmanın ve kozmik hafızanın, bilgeliğin efendisi, iyi şansın tanrısı gibi sıfatlar verilmiştir.²⁹⁰ Karmanın efendisi olan Ganesha, kişinin yaşamında karşılaşacağı olayları kontrol edebilir. Bu nedenle Hindular bütün özel isteklerini Ganesha'ya iletebilirler. Tanrı Ganesha sembolik

²⁸⁷ Micheal Jordan, "Parvati" *Dictionary of Gods and Goddesses*, Facts on File Library of Religion and Mythology, New York 2004, p:244.

²⁸⁸ Robert L. Brown, *Ganesh: Studies of an Asian God*, Sri Satguru Publications, New York 1991, p:2.

²⁸⁹ James G. Lochtefeld, "Ganesh" *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, New York 2002, p:237

²⁹⁰ Sönmezdağ Zöngür "Hinduizm'in Önemli Tanrı ve Tanrıça Heykelleri", s:131.

olarak kişinin içinde keşfedilmeyi bekleyen tanrısallıktır. Bütün bunların yanı sıra Ganesha için Vighneshvar²⁹¹ da denir. Samimiyetine güvendiği ve onun dostluğunu kazanan kişiden engelleri kaldırırken, kendisine inanmayan, ilahi sunmayan kişilere engel koyar. Bu özelliğini babası Shiva'dan almaktadır. Nitekim tanrı Shiva da kendisine inanana merhamet gösterirken inanmayı yok etme eğilimindedir.

Bilgelik tanrısı olan fil başlı, insan vücutlu ve tüm engelleri aşan tanrı Ganesha'ya ait heykeller pek çok Hindu tapınağında ve tüm adanmış kişilerin evlerinin sunaklarında bulunmaktadır.²⁹² Ganesha heykelleri Hindistan'da oldukça popülerdir ve her yerde görmek mümkündür. Ayrıca her evde de minik Ganesha heykelleri bulunur. Her yıl büyük bir kalabalığın Ganesha'nın doğum gününü kutlaması da ayrıca öneminin göstergesidir. Hinduların en popüler ve saygı duyulan tanrısıdır. Ganesha, Hindistan'ın koruyucusu ve bekçisi olarak kabul edilir. Hindu olmak isteyen bir kişi öncelikle Ganesha'ya ibadet etmeli, onu hayatının her alanına dahil etmeli ve samimiyetiyle kendisini ona kabul ettirmelidir. Bu durum tanrısallıkta bütünlük sağlayamayan Hinduların tamamının hem fikir olduğu bir inanç ritüelidir. Bir kişinin Ganesha'ya ibadet etmeden, onun dostluğunu kazanmadan Hindu olması mümkün değildir. Ayrıca Hindular bütün işlerine Ganesha'nın adıyla başlarlar. Tanrısallık dualarına başlarken önce ona dua ederler. *Aum Sri Ganapataye Namah* veya *Aum Sri Ganeşa Namah* birer Hint besmelesidir.²⁹³

Ganesha'nın, babası Shiva'nın seyahate çıktığı bir dönemde hamile olduğunu bilmediği eşi Parvati tarafından Ağustos veya Eylül aylarında doğurulduğu rivayet edilmektedir. Bu nedenle her yıl bu aylarda *Ganesha Chaturthi*²⁹⁴ festivalleri yapılır. Bu festivallerde Ganesha'dan istekler istenir ve dilekler dilenir. Festival suyun içinde kutlanır ve sonunda tanrı Ganesha suya bırakılır. Bu su genellikle Ganj Nehri'dir. Nitekim 2013 yılında Afrika gazetesinin yayınlamış olduğu "Hindistan'daki Dini Festivalde 17 Kişi Boğuldu" başlıklı haberde festival sırasında yaşanan üzücü bir hadiseden söz edilir. Başlığın altı şu şekilde doldurulmuştur: "Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'de düzenlenen dini festivalde 17 kişinin öldüğü bildirildi. Yetkililer, fil

²⁹¹ Vighneshvar: tanrı Ganesha'nın isimlerinden biri olmak ile birlikte, kelime anlamı olarak engel koyan ve engelleri kaldıran demektir. (Bkz: Lochtefeld, "Ganesh" *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, p:237.)

²⁹² Roy Eugene Davis, *Yedi Derste Bilinçli Yaşam*, çev: Sabiha Betül, CSA Yayınları, Ankara 2010, s:28.

²⁹³ Lochtefeld, "Ganesh" *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, p:237.

²⁹⁴ Lochtefeld, "Ganesh" *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, p:237.

başı Hint tanrısı Ganesha'nın doğumu nedeniyle Yamuna nehrinde 10 gün süreyle binlerce kişinin katılımıyla düzenlenen festivalin son gününde, 17 kişinin, izdiham nedeniyle boğulduğunu belirtti.”²⁹⁵

Ganesha, Hindu ibadetlerinde de önemli bir figürdür. Hindular'ın tanrılara atfettiği birçok yoga vardır. Bu yogalardan bir tanesi de Ganesha'ya atfedilir. Buna göre kişi yoga yaparken sol elin iç tarafı, dışa dönük olarak göğüs üstünde tutar. Parmaklarını bükerek, sağ elini de aynı şekilde sol ele kilitler. Ellerini güçlükle çeker. Sonucunda da cesaret, güven ve insanlara karşı dürüst olma eylemleri sağlanmış olur. Bu yoganın sonunda kişi, ateş unsurunu harekete geçirir.²⁹⁶ Savobodo, bu yoganın tanrı Ganesha'ya atfedilmesinin temel nedenini şu şekilde açıklar:

Ganeşa fil başlı, insan vücutlu, tüm engelleri aşan ilah. Ganesha, hizmetkârların efendisidir. İnsanlar genellikle ganaları Shiva'nın hizmetkârları olan ruhlar olarak düşünürler. Fakat Kundalini²⁹⁷ Yoga'da ganalar duyu organlarıdır. Ganeşa duyarların efendisidir. Engel kaldırıcı olarak da adlandırılır. Çünkü eğer senden memnun kalırsa Kundalini yükselirken yolundaki tüm engelleri kaldırır. Kundalinin uyuduğu Toprak elementinin maddeselliğin yeri olan Muladhara, Ganeşa tarafından yönetilir. Başka bir ilahi varlığa ibadet etmeden önce Ganeşa'ya ibadet etmenin nedeni budur. Ganeşa'dan fiziksel doğasının ötesine geçmene izin vermesini, bilincin astral bölgelere geçmesini sağlamasını istemelisin. Kundalinin Muladhara Çakrasını terk edebilmesi için Ganeşa'nın kutsaması gerekir.²⁹⁸

Netice itibarı ile Ganesha Hinduların oldukça önemli tanrılarının biridir. Hindistan'ın koruyucusu ve bekçisi olmakla birlikte bilgelik ve sağduyunun tanrısıdır.²⁹⁹ Birçok unvan ona atfedilir. Bilgelik tanrısı olduğundan dolayı kitaplar Ganesha ile başlar ve bunun yanı sıra o, engel koyan ya da engelleri kaldıran tanrıdır. Yoga sırasında samimiyetine güvendiği kişiyi refaha ulaştırırken (engelleri kaldırır), samimiyetine güvenmediği kişilere ise engel koyar.

Varlığı milattan öncelere dayanıp, tarihsel kayıtları olmayan din ve kültürlerin tanrı inançlarının mahiyeti hakkında konuşmak oldukça zordur. Bu nedenle köklü

²⁹⁵ “The “Milk Miracle” That Brought India to a Standstill”, *BBC News*, (December,14,2016), <https://www.bbc.com/news/av/magazine-38301718>, (11/10/2023).

²⁹⁶ Nasuh Günay, “Yoganın Mahiyeti ve Çeşitleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:2, S:19, Isparta 2007, s:70.

²⁹⁷ Burada Kundalini, insan vücudundaki gizemli evrim enerjisi olarak kullanılmıştır. (bkz: Robert E. Svabodo, (2006). *Kundalini*, çev: Nur Yener, İstanbul: Okyanus yayınları, s:180.)

²⁹⁸ Savabodo, *Kundalini*, s:185.

²⁹⁹ Söznmezdağ Zöngür, “Hinduizm'in Önemli Tanrı ve Tanrıça Heykelleri”, s:131.

dinlerin hemen hemen hepsinde bulunan mitolojik anlatımlar bize bu konuda yol gösterici bir kaynak olmaktadır. Nitekim her mitolojinin içinde, anlatıldığı dönemin coğrafyası, siyasi oluşumu, kültürel değerleri, tanrı inançları kendini gösterir. Bu nedenle tanrı Ganesha özelinde dönemin ve Hint dinlerinin antropomorfik tanrı inançlarını anlayabilmek ve anlatabilmek için, Ganesha için anlatılan birkaç mitolojik anlatım üzerinde durmak faydalı olacaktır.

4.3.Mitolojik Bir kahraman: Tanrı Ganesha

Politeist tanrı inancına sahip hemen hemen birçok toplumda olduğu gibi Hindistan halkı da, ilk defa tanrıdan bahsettiği günden itibaren tüm tanrıları için oldukça fazla mitolojik hikayeler anlatmıştır. Tanrılar için anlatılan bu efsaneler şüphesiz Ganesha için de anlatılmıştır. Tanrı Ganesha'nın antropomorfik mahiyetini daha iyi anlamak adına onun için anlatılan birçok efsaneden bir kaçını ele alacağız.

Eski Hint yazılarına göre, Ganesha, annesinin sözünden çıkmayan ve her dediğini harfiyen yerine getiren bir evlattır. O kadar ki babasının bile lafını dinlemez ve annesine gösterdiği itaati babasına göstermez. Bir gün Ganesha'nın annesi Parvati duş almak ister ve Ganesha'dan eve hiç kimsenin girmemesi kaydıyla, kapıda beklemesini ister. Tam bu sırada babası tanrı Shiva, eve gelir ve içeriye girmek ister. Fakat Ganesha annesinin isteği üzerine babasını eve almaz. Tanrı Ganesha'nın bu tavrı babasının öfkesine neden olur ve Shiva oğlunun kafasını keser.³⁰⁰ Sonra da üzülerek yerine oturtmaya kalkışır. Fakat çocuğun başı bulunamadığı için civarında bulunan ilk canlının başını kesip takarlar. Bu canlı bir fildir. Bu nedenle Ganesha'ya bugüne kadar fil kafalı bir ilâh olarak ibadet edilir.³⁰¹ Bu olayın başka kaynaklarda farklı anlatımı da mevcuttur. Şöyle ki; tanrı Shiva bir yolculuğa çıkacaktır. Yolculuğu sırasında karısı Parvati oğlu Ganesha'yı doğurur. Parvati'nin oğullarını doğurduğundan tanrı Shiva'nın haberi yoktur. Doğurduktan sonra da oğluna, duş alacağını ve eve kimseyi almaması gerektiğini söyler. O sırada Shiva yolculuktan dönmüştür. Eve girmek ister. Fakat tanımadığı biri onu eve almaz. Bu duruma çok sinirlenen Shiva, Ganesha'nın başını keser. Fakat daha sonra oğlu olduğunu öğrendiğinde çok üzülür ve pişman olur. Hikayenin devamı bir önceki olay ile aynıdır.

³⁰⁰ Jordan, *Dictionary of Gods and Goddesses*, s:103.

³⁰¹ Korhan Kaya, "Vetalapañcaviṃṣati (Hortlağın Yirmibeş Hikayesi)", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 35, S:1, Ankara 1992, s:163.

Başka bir efsaneye göre: Ermişler, işlerinin kolay gitmesi ve günlük hayatlarında bir engel ile karşılaşmamak için Shiva'dan bir tanrı yaratmasını dilerler. O da Parvati'nin yüzüne bakar ve derin bir düşünceye dalar. O anda tanrı Shiva'nın karısının yüzünün çevresindeki aydınlıktan güzel bir yaratık ortaya çıkar. Tanrıça Parvati bu yarattığı kıskanır ve öfkeye kapılarak onu fil başlı ve şiş göbekli bir yaratık haline getirir.³⁰² Paradoks bir mitolojiye göre de: Annesi Parvati, oğlunun güzelliği ile çok övünmektedir. Bir gün Satürn gezegeni Sani'den biraz işi olduğu için oğluna bakmasını rica eder. Fakat Parvati o anda Sani'nin ne kadar güçlü bakışları olduğunu unutmuştur. Sani, çocuğun başına bakar bakmaz çocuğun başı yanarak kül olur. Tanrı Brahma, Parvati'ye üzülmemesini, hemen bir baş bulup yerine koyarsa, oğlunun yaşayacağını söyler. Parvati oğlunun hayatta kalabilmesi için hemen bir baş aramaya çıkar ve bulduğu ilk baş bir filin başıdır.³⁰³ Bu nedenle o günden sonra güzeller güzeli tanrı Ganesha fil başlıklı bir tanrı haline gelir.

Asurlar ve Rakşasalar, tanrılarla savaşa girerler. Fakat tanrılar yenilmek üzeredir. İndra ile diğer tanrılar, tanrı Shiva'dan bu kötü ruhlara engel olmasını rica ederler. Shiva'da karısı Parvati'den özel bir çocuk doğurmasını ister ve o da tanrı Ganesha'yı doğurur. Bu oğulun adı engel koyan ve engelleri kaldıran anlamında Vigneşvara'dır.³⁰⁴ Bu çocuk kötü ruhlara engel olacak ve nihayetinde tanrıları kurtaracaktır. Burada dikkat çeken durum Shiva'nın gücü olduğu halde tanrıları kurtarmaması, yerine alternatif bir tanrı icat etmesidir. Bu durumda Shiva tembel bir tanrı olduğu gibi Ganesha da diğer bütün tanrılardan fiziksel güç olarak daha üstün nitelik kazanarak babasından hiyerarşik olarak üst konuma taşınmıştır.

Tanrıça Parvati, oğlu Ganesha'yı ilk gördüğünde onu kendisine layık olacak şekilde daha güzel yapmak ister ve o keskin bakışıyla çocuğunun kafasını daha güzel yapmak yerine iyice küçültür. Fakat Ganesha'nın kafasını eski haline getirmek ancak babası Shiva'nın yapabileceği bir iştir. Bu talihsiz olayı gören tanrı Shiva, geleceğin meşhur idolü için en iyisini yapmak ister, hizmetçilerine ormana gitmelerini, ilk karşılaştıkları uyuyan canlının başını kesip getirmelerini ister. Ormanda yoğun bir aramaya çıkan hizmetçiler bir an önce efendilerinin isteğini yerine getirmeye çalışır. Hizmetçilerin karşısına ilk olarak uyuyan bir fil çıkar. Tereddüde düşen hizmetçiler

³⁰² Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, :70.

³⁰³ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:70.

³⁰⁴ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:70; Lochtefeld, "Ganesh Chaturthi", *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, p:237.

efendilerinin dediğini yapmak zorunda olduklarından biran önce filin başını kesip Shiva'ya getirirler. Bu başı alan Shiva ilk etapta beğenmez ve onu biraz güzelleştirerek oğlunun boynuna yerleştirir.³⁰⁵

Ganesha ile ilgili oldukça fazla mitolojik anlatım mevcut olmakla birlikte hepsini burada işlemek mümkün değildir. Nitekim her anlatım tekrür doğuracaktır. Araştırmanın özlüğü açısından Ganesha hakkında anlatılan efsaneleri yeterli görmekle birlikte Ganesha'ya atfedilen ve dünya basınına yansıyan medyatik bir olayı da eklemek yerinde olacaktır. 21 Eylül 1995'te dünyanın her yerindeki Hindu tapınaklarında, Hinduların "süt mucizesi" (Milk miracle) olarak adlandırdıkları ve binlerce kişinin 24 saat içinde defalarca tanık olduğu söylenen bir olay meydana gelmiştir. *Washington Post*, *New York Times*, *Financial Times*, *Guardian* gibi dünyaca ünlü gazeteler ile *CNN*, *BBC* gibi kanallar bu, mucize olduğuna inanılan olayı haber yapmışlardır. Olaya göre; bir Hindu gece rüyasında tanrı Ganesha'nın kendisinden ısrarla süt istediğini görür. Bu rüyadan sonra Hindu, sabah dua etmek için gittiği Yeni Delhi'nin güneylerinde bir tapınakta Ganesha'nın heykeline süt sunar. O gece dua eden adam fark etmiştir ki sütü tanrı heykelinin gövdesine uzattığı anda, süt kaybolmaktadır. Adam, Ganesha'nın sütü hortumuyla çekerek içtiğini söyler.³⁰⁶ (Ganesha Hinduların sütü içtiğini iddia ettikleri tek tanrı değildir. Bundan önce de sütü seven ve içen tanrıları olduğunu iddia etmişlerdir). Olay kısa zamanda ağızdan ağza yayılır. Bir anda Hindistan'daki tüm tapınaklardaki heykellerin susadığı yönünde bir söylence ortaya çıkar. Aynı günün akşamı haber Hindistan sınırlarını da aşarak, İngiltere, Kanada, Dubai ve Nepal'deki Hint tapınaklarına kadar ulaşmıştır. Aynı durum bu tapınaklardaki heykellerde de aynı sonucu vermiştir. Böylece bir Hint örgütü olan Dünya Hint konseyi bu olayın mucizevi bir olay olduğunu duyurmuştur.

Tanık olunan bu hadise belli başlı bölgelerdeki tapınaklarda araç ve yaya trafiğini belirgin bir şekilde etkilemiş, ertesi günün akşamına kadar sürecektir ve gündelik yaşamı bloke edecek düzeyde bir yoğunluk yaratmıştır. Olayın yaşandığı civardaki esnaflar süt satışlarında korkunç rakamlara ulaşmışlardır. Bazı küçük Ganesha tapınakları yoğun ziyaretçi akımına uğramış, öyle ki tapınakların kapasitesi

³⁰⁵ Jordan, *Dictionary of Gods and Goddesses*, p:102.

³⁰⁶ Mumbai Journal, "Indians Some Seeking Brighter Fortunes Celebrate Vibrant Ganesh Fest," *The New York Times*, (Sept. 15, 2016), <https://www.nytimes.com/2016/09/16/world/asia/mumbai-india-ganesh-festival.html> , (29.03.2023).

bu ziyaretçileri kaldıramamış, merakla bekleyen kalabalıklar ellerinde sütlerle caddelerde uzun kuyruklar oluşturmuştur. Olayı aydınlatmak isteyen Hint Bilim ve Teknoloji Bakanlığı olayı incelemeye almış ve olayı, *Kılcal Etki* adı verilen fizik kanunu ile açıklamışlardır. Açıklamaya göre: Bir küp şeker parçası, fincandaki çayın ya da bir başka sıvının yüzeyine değdirilirse, sıvının şekerin içine emilerek yukarı doğru yükseldiğini görürüz. Kurutma kâğıdında mürekkebin, ucu suya batırılmış havluda suyun, lamba fitilinde gazyağının emilerek yukarı yükselmesi de buna benzer. Yerçekimi kuvvetine karşı gerçekleşen bu harekete kılcal etki ya da kılcallık denir. Başka bir deyişle Ganesha heykelinin yapıldığı madde süt emmektedir. Nitekim birkaç gün sonra Ganesha'nın çok süt emmekten parçalandığı kayıtlarda mevcuttur.³⁰⁷

Tanrı Ganesha'ya atfedilen bütün bu mitolojik anlatımların ardından hemen hemen her Hindu ailenin evinde varlık bulan Ganesha heykelinin antropomorfik özelliklerinden ve sembolize ettiği anlamları bilmek tapınılan tanrıyı anlamak açısından önem arz etmektedir.

4.4.Ganesha'nın Antropomorfik-Zoomorfik Özellikleri ve Mahiyeti

Hindu tanrıların hemen hepsinde olduğu gibi Ganesha'nın da farklı bir fiziki yapısı ve her organına yüklenen bir anlam vardır. Bu nedenle Ganesha'yı daha iyi tanımak adına bu bölümde Ganesha'nın antropomorfik-zoomorfik özelliklerini ve bunlara yüklenen sembolik anlamları incelemeye çalışacağız.

Ganesha, fil başlı insan bedenli bir tanrıdır.³⁰⁸ Kısa, şişman, sarı renkli, göbekli, dört kollu ve fil başlı bir forma sahiptir. Fil başında tek dişi vardır. Bir elinde Modoka kurabiyesi, bir elinde kamçı/ıp, bir elinde balta, bir elinde de lotus çiçeği taşır. Her zaman yanında bir fare ile dolaşır.³⁰⁹ Tanrı Ganesha'nın heykeli her Hindu tapınağında varlık gösterir ve onun heykeli, tüm engelleri ortadan kaldırdığını sembolize eder. Hinduların, tapınaklarında ibadet edebilmeleri için öncelikle özgür olmaları, içsel ve ya dışsal hiçbir ibadet engelinin olmaması gerekir. Bunu da Ganesha'nın heykeli sağlar. Tanrı Ganesha'nın varlığı insanda iç huzuru ve tapınaktaki dış engellerin kalkmasını sağlar. Özgün fil başı bilgeliği ve bilgiyi

³⁰⁷ Mumbai Journal, "Indians Some Seeking Brighter Fortunes Celebrate Vibrant Ganesh Festival," *The New York Times*, (Sept. 15, 2016), <https://www.nytimes.com/2016/09/16/world/asia/mumbai-india-ganesh-festival.html> , (29.03.2023).

³⁰⁸ Brown, *Ganesh: Studies of an Asian God*, p:1.

³⁰⁹ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:70.

sembolize eder. Ganesha'nın geniş göbeği varlığın tanrının içinde olduğunu sembolize eder.³¹⁰ Nitekim reform döneminden itibaren günümüze kadar süre gelen Hindu inanç sisteminde tanrı-insan birliği söz konusudur. Etkisel olarak her şey tanrının içindedir ve tepkisel olarak da tanrı insanın içindedir. Tanrı Ganesha'nın her şeyi içine alan karnı bu noktada önem arz etmektedir. Yine tanrı Ganesha'nın bir eli yukarıya kalkmış olarak betimlenir. Bunun anlamı ise Hindu halkına “korkma” telkinini vermesidir. Bir elinin tatlı bir yemek sunması refah ve sağlığı sembolize eder iken başka bir elinde birçok tanrıda olduğu gibi lotus çiçeği taşıması ise bencil olmamanın karakterli bir davranış olduğunu ve niyetin saflığını karakterize eder. Ganesha son elinde ise küçük bir balta tutar. Balta, kişinin gerçek doğasının ve tanrı ile olan ilişkisinin farkındalığını engelleyen hayali kişilik duyularının ve alt seviyedeki istek ve arzuların kesilip atılmasını simgeler.³¹¹

Ganesha'nın fil başlı olması onun aklı, hikmeti, irfanı, bilgiyi temsil ettiğinin göstergesidir. Ganesha “Bilgelik tanrısı” ismini fil başından almaktadır. Bu nedenle bütün kitapların başında bilgeliğin, aklın, irfanın, hikmetin temsili olan Ganesha'nın adı vardır. Bilgeliğin tanrısı adını almasının sebebi de fil başlı olmasıdır. Aynı zamanda fil başı büyük düşündüğünün de simgesidir. Ganesha'nın fil başında büyük kulakları vardır ve bu kulaklar duyabilmenin önemini sembolize eder. Tanrı Ganesha bu büyük kulaklarıyla bütün insanları ve bütün duaları duyabilmektedir. Dolayısıyla ona dua eden bir insanın dualarını bütün ayrıntılarıyla büyük kulakları sayesinde duyarak insanların dualarına karşılık verir. Karşılık verme durumu kişinin samimiyetine göre değişmektedir.

Ganesha'nın fildişlerinden birinin sağlam olup diğerinin kırık olması, kötülükleri kovup iyiliklere yer açmasını sembolize eder. Aynı zamanda Hint mitolojisine göre Ganesha, dünyanın en uzun destanı olan meşhur Mahabharatta'yı yazan tanrıdır. Efsaneye göre; Ganesha bu destanı yazarken kalemi kırılır. Fakat destanı yarım bırakmak istemeyen Ganesha dişlerinden birini kırarak kalem niyetine kullanır.³¹² Dolayısıyla Mahabharatta'nın bir kısmını, kırdığı dişini kalem olarak kullanıp yazmıştır. Kalem vazifesi gören bu diş, bilgiyi ifade etmektedir.

³¹⁰ Davis, *Yedi Derste Bilinçli Yaşam*, s:28.

³¹¹ Davis, *Yedi Derste Bilinçli Yaşam*, s:28.

³¹² Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:70.

Ganesha'nın gözlerinin küçük olması konsantrasyonu sembolize ederken, ağzının küçük olması da az konuşmayı sembolize eder. Buna göre bir Hindu'nun konsantrasyonu güçlü olmalı ve az konuşmalıdır. Özellikle ibadetlerinde bu durum önem arz etmektedir. Ayrıca alnındaki sembol onun zamanın efendisi olduğunu, geçmişe, şimdiye ve geleceğe bağımlı olmadığını ifade eder. Buna binaen Hindistan'da bazı Ganesha heykellerinin olduğu yerde saat de vardır ve saat sürekli olarak ileri geri değişmektedir. Sürekli olarak değişen saat Ganesha'nın zamana bağımlı olmadığını ifade etmektedir.

Ganesha'nın fil başındaki hortumu esnek ve hassastır. Hortum tanrının zorlukları aşabilecek gücünü temsil eder. Aynı zamanda kişinin iç dünyasındaki derinliklerin keşfine çıkarabilecek enerjiyi ifade etmektedir. Bu nedenle bu enerjinin sağlanabilmesi için onun hortumu önemlidir. Ayrıca süt mucizesinde Ganesha'nın sütü hortumundan çektiği iddia edilmiştir.³¹³

Ganesha'nın dört kollu olması dört ayrı ruhu temsil etmektedir. Bu ruhlar insanın içindeki dört özelliğin oluşmasını sağlarlar. Bunlar; bilgi, zihin, vicdan ve egodur. Buna göre Ganesha, bir elinde Modoka kurabiyesi, bir elinde kamçı/ip, bir elinde balta, bir elinde de lotus çiçeği taşır. Tanrı Ganesha'nın bir elinde taşıdığı kurabiye onun diğer tanrılara olan bağlılığının bir ödülü olarak sembolize edilir. Dolayısıyla tanrıya bağı güçlü olan, bütün tanrısal istekleri yerine getiren insan Modoka kurabiyesi ödülüne layıktır. Nitekim Hindular tanrılarına bağlı olmakla birlikte diğer bütün tanrılara da saygılıdır. Ganesha'nın diğer elinde tuttuğu ip, insanın tanrıyı sevmesini ve ona bağlanmasını sağlayan gücü ifade eder. Başka bir elinde tuttuğu balta ise veya sopa nefsin istediği arzu ve istekleri yok etmeye yarar. Ayrıca Ganesha bu baltayla engelleri kaldırır. İnsan iç dünyasına çıktığı yolculukta, engel koyan ve engelleri kaldıran tanrı Ganesha'dan, önüne takılan engelleri aşmak için yardım ister. Bunun üzerine O, insanın samimiyetine güvenir ve insan O'nun dostluğunu kazanmayı başarırsa tanrı, elindeki baltayla insanın önüne çıkan engelleri kaldırmanın yanı sıra nefsin istediği kötü arzuları yine bu baltayla yok eder.

Lotus çiçeği Hindu dininde önemli bir figürdür. Birçok tanrıda lotus çiçeği bulunmakla birlikte Ganesha'nın da elinde tuttuğu nesnedir. Lotus çiçeği evrendeki en yüce ahlakı temsil eder. Buna göre insan hayatının en yüce gayesi olan ruhunun

³¹³ Mumbai Journal, "Indians Some Seeking Brighter Fortunes Celebrate Vibrant Ganesh Festival," *The New York Times*, (Sept. 15, 2016), <https://www.nytimes.com/2016/09/16/world/asia/mumbai-india-ganesh-festival.html> , (29.03.2023).

evrimini tamamlamıştır ve mutluluğa ulaşmıştır. Hindu kutsal kitaplarından biri olan Bhagavat Gita’da, Gita’nın anlamı lotusun güzel kokusu olarak ifade edilir. Kutsal kitabın içerisinde geçen çeşitli serüvenler lotus çiçeğinin eril organlarını sembolize ederken, tanrılar hakkındaki aydınlatıcı öyküler ise onun nektarıdır. Bu dünyada, lotus çiçeğinin nektarını tekrar tekrar içip hazla dolanlar saf adanmışlardır, arılardır. Bhagavat Gita’da geçen; bütün kötülükleri yok eden bu Mahabharata lotusu, lütfuyla bizlere iyilikler başlasın.”³¹⁴ Sözleri ayrıca lotus çiçeğinin önemini vurgulamaktadır.

Ganesha’nın büyük bir göbeği vardır ve bundan dolayı şişman göbekli sempatik bir görünümü vardır. Onun büyük göbeği iyiyi ve kötüyü hazmedebilmesinin sembolüdür. Ayrıca her şeyi içine alması³¹⁵ da sembolize eder. Buna göre karnının büyük olması sayesinde bütün evreni içine alması onun tanrısallığını göstermektedir. Ayrıca Ganesha’nın büyük karnı, insan hayatındaki bütün acıları sevgiyle yutup sindirebildiğini de ifade eder. Tanrı Ganesha’nın insan hayatındaki olumsuzlukları sevgiyle karşılaması psikoloji bilimindeki olumlama durumunun onun bedeninde tezahür ettiğini göstermektedir.

Ganesha’nın ellerinden birinin avuç içi öne doğru bakmaktadır. Bu el kutsamayı ve koruyuculuğu ifade eder. Ganesha bu eliyle kutsar ve korur. Onun bedeninin duruşu ve hortumu AUM³¹⁶,un tasviridir. Ayaklarının biri yerde biri yukarıdadır. Bunun anlamı ise dünyada olup da dünyadan biri olmadan yaşamının önemini ifade eder. Başka bir deyişle Hindu dinine göre dünya hayatının önemi yoktur. Dolayısıyla dünyada yaşamak kaçınılmaz olmakla birlikte dünya hayatına çok da önem verilmemelidir. Bu da Ganesha’nın ayaklarının duruşuyla sembolize edilmiştir.

³¹⁴ Bhagavat Gita, s:4.

³¹⁵ Lochtefeld, *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, s:237.

³¹⁶ AUM tasviri Hindularca çok önem taşımaktadır. Anlamı şöyle ifade edilebilir: “A” doğumu, “U” büyümeyi, gelişmeyi, “M” ise ölmeyi ifade eder. Dolayısıyla AUM tek başına bir yaşantıyı ifade etmektedir. Bu üç şeyin dışındakiler de AUM’dur. Bütün bu dünya bu heceden ibarettir. AUM hecesi her şeyin aynı ve tek olduğu evrenin sesi, evrenin titreşimi olarak tanımlanır. Doğmak, büyümek ve ölmenin yanı sıra geçmiş, şimdi ve geleceği de ifade eder. (Bkz: Upanishadlar, s:309). Forster, AUM hecesi temsil ettiği şeyler bağlamında düşünüldüğünde her şeydir. Fakat temsil ettiği şeylerin evrenin tek sesine dönüşmesi, yani evrenle bir bütün olması bağlamında bir hiçliktir. Bu hecede tek bir bütüne dönüşen öz, evrendeki her şeyin içinde yer alır. Ancak bunu idrak edebilecek olan yalnızca insandır. Bugün AUM Hinduların besmelesi olarak kullanılır. (Bkz: E.M. Forster, *Hindistan’a Bir Geçit*, çev: Hasan Fehmi Nemli, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.)

Ganesha'yı tasvir eden heykeller, genelde küçük şişman bir fareyle beraberdir. Bu fare onun sembollerinden biridir ve tanrı, farenin üzerinde duruyor iken sembolize edilir.³¹⁷ Bu fare cehaleti ve egoyu temsil eder. Akıllı, bilgeliği temsil eden Ganesha, cahilliğin ve egonun üzerine binerek asıl yüceliğin ego değil akıl ve bilgi olduğunu sembolize eder.

Özetle Ganesha, göbekli, sarı veya kırmızı, dört kollu ve fil başlı tasvir edilir. Ayrıca bu tasvirlerde çoğunlukla ya bir fareye biner ya da yanında bir fare vardır. Hindular, Ganesha'nın kendisini Hindu peygamberlerine bu şekilde gösterdiğine veya bu şekilde tezahür ettiğine inanır. Tüm Hint tanrısı tasvirleri gibi bütün kozmosun bedensel reenkarnasyonu kabul edilen tanrı Ganesha tasviri de yoğun bir sembolizmle bezenmiştir.³¹⁸ Hindularda bu sembolik anlamlar geniş yer tutar ve hepsine gönülden inanılır, saygı duyulur.

4.5.Tanrı Ganesha'nın Fil Başı ile Hindu İnancı Arasındaki İlişki

Hindular için fil motifi oldukça önem taşımaktadır. Ganesha'nın fil başlı olmasının sebebine geçmeden önce Hindistan'da fillerin önemine göz atmamız yerinde olacaktır. Filler Hindistan'da zekanın ve dayanıklılığın simgesi olarak görülmektedir. 20 bin civarında filin yaşadığı Hindistan'da filler artık gündelik işler için kullanılmamakta, hatta etleri de yenmemektedir. Öyle ki bazı bölgelerde, kalemin ve bilimin sembolü olan fildişi için insanların birbirlerini öldürdükleri bilinmektedir. Filler tarih boyunca Hindulara hizmet etmiştir. Öyle ki Hindistan tarihinde filler, Hindu hükümdarlarının ideal bir ulaşım aracı olarak kullanılmış, ayrıca savaşlarda tank vazifesi görmüşlerdir. Bu yüzden Hindular fillere olan vefa borcunu ödemek için özel çaba harcarlar ve tanrı Shiva ile oğlu fil başlı tanrı Ganesha'ya hizmet ederler. Hindistan halkı hem fillere olan bu minnet borcunu ödemek için ve tanrılara hizmet ritüellerini gerçekleştirmek için her yaz Ganesha'nın doğum gününde festival düzenlerler. İnsanların savaşta, eğlencede, günlük işlerde en büyük yardımcıları olarak görülen filler, bu festival için özel olarak hazırlanmaktadır.³¹⁹ Filler, geleneksel yöntemlerle rengârenk boyanmakta ve çeşitli aksesuarlarla süslenmektedir. Bahar aylarında kutlanan bu festivale herkes katkıda bulunmaktadır. Çocuklar günler öncesinden filleri temizlemeye başlarlar ve fillerin

³¹⁷ Hindu tanrılarının sembolik birer hayvanı vardır. Örneğin Ganesha'nın babası olan Shiva'nın üzerine bindiği hayvan boğa iken, annesi Parvati'nin üzerine bindiği hayvan aslandır ve hepsinin birer sembolik anlamı vardır. (bkz: Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s:149-244)

³¹⁸ Lochtefeld, *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, s:237.

³¹⁹ Lichtenfeld, "Ganesh Chaturthi", *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, s:237.

temizliğinin ardından sırasıyla başları, bacakları, hortumları ve kulakları boyanır. Boyama işini de gençler üstlenmektedir. Daha sonra devreye yetişkinler girer ve filin ayak tırnakları cilalanarak, vücudunun bazı bölümlerine aksesuarlar takılır ve böylece fil törene hazır hale getirilir. Tekâmülde bir fil, festival boyunca o festivalin gözbebeğidir ve yürüyüşe katılırken dört dörtlük bir sanat eserine dönüşmüştür.

Hint kültüründe önemli bir yere sahip olan fillere takılan aksesuarların neredeyse tamamı altın ve gümüş kullanılarak hazırlanmaktadır. Tarih boyunca Hinduların büyük değer verdikleri fillerin özel bakıcıları bulunmaktadır. Bu bakıcılar hayatlarının, bakımını üstlendikleri fille anlam kazandığını düşünmektedirler. “Mahut” olarak bilinen bu bakıcılar, filleriyle birlikte yatıp kalkar, hatta onlarla birlikte yemek yerler.

Hint kültüründe zeka, bilgi, akıl ve gücün sembolü olan filler hakkında tarih boyunca çeşitli efsaneler yazılıp çizilmiştir. Bir Hindu efsanesine göre Buddha, dünyaya beş yüz elli gelişinden birinde fil kılığına bürünür. Himalaya dağlarında fillerin kralı olur ve iki fil karısı vardır.³²⁰

Tanrı Ganesha hakkında tam bir bilgi sahibi olmak, bu tanrının bir halkı ne derece etkisi altına aldığını görmek ve antropomorfik tanrı tasavvurunu tek tanrı üzerinden tam bir pekiştirme sağlamak adına çalıştığımız bu bölümde nihayete ermek yerinde olacaktır. Kısaca antropomorfik ve zoomorfik olarak hibrit bir yapıya sahip olan tanrı Ganesha toplumla iç içe aynı zamanda toplumdan aşkın bir insan-hayvan tanrıdır. Annesi Parvati’nin banyo yaparken vücudundan çıkan ölü derilerden doğduğu³²¹ iddia edilen tanrı Ganesha bugün Hindistan’da halkın, uzun bir yolculuğa çıkmadan önce, yeni eve taşınırken, yeni araba alırken, yeni bir işe başladıklarında dua ettikleri başlangıçların tanrısıdır.³²² Antropomorfik özelliklerinden özellikle göbeği Hinduizm felsefesindeki insan-tanrı iç içe anlayışının sembolize edilmiş halidir. Şişman ve geniş göbeği her şeyi içine almasını sembolize ettiğinden Hindu tanrılarının cömert, insanüstü olmayan, samimi bir tanrı olduğunun göstergesidir.

³²⁰ Altan Armutak, “Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi”, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C:28, S:2, İstanbul 2002, s:424.

³²¹ Şengül Demirel, *Hint İnanç Sisteminde Tanrı Kavramı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2013, s:141.

³²² Annamaria Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Der: Recep Kibar, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2016, s:86.

4.6.Değerlendirme

Tanrı Ganesha, bugün Hindistan'ın hem antropomorfik hem de zoomorfik özellikler taşıyan en önemli tanrısıdır. Tüm Hint tanrılarını temsil edebilecek nitelikte olan hem fiziksel hem ruhsal tamamıyla dünyaya ait olan bir tanrıdır. Bir tanrıçanın oğlu, çeşitli mitolojilerle doğumu farklı şekillerde anlatılan, kafası koparılmış ve ivedilikle yeni kafa yerleştirilmiş, bedeni insan kalmış, kafası fil olmuş, fil kafasına ait özellikle hortumu ile yiyip içen, ayrıca fillere özgü bilgeliği temsil eden, her şeyin başlangıç tanrısı olma özelliğine sahip tanrı Ganesha aslında Hindu halkının kısaca neye inandığının göstergesidir. Binlerce tanrının özelliklerini Ganesha kendi bedeninde ve ruhunda toplayarak zirveye ulaşmıştır. Aslında tanrı Ganesha bir Hindu'nun tanrısız alandaki zihin yapısının vücut bulmuş halidir.

Her şeyi içine alan büyük göbeği ile evrendeki her şeyin insanın ve tanrının içinde olduğunu, fil başındaki koca hortumu ile insanın her şeyi yutabileceğini, dört elindeki dört belirgin simge ile insan için hayatındaki kritik evrelerini temsil etmektedir. Hinduların aslında tanrıda aradığı nitelik öteki zihin fonksiyonudur. Yani bir durum karşısında eylemde olan bir olayın ya da bir varlığın davranışlarını öngörmek veya anlamak istediğinde insanın başvurduğu bir öteki zihin çıkarımıdır. Tüm bu alemin arkasında olan başka bir zihin. Yine insandan bağımsız ve ona muhtaç olan aynı zamanda insanın merakını gideren öngörüsünü destekleyen bir zihin. Ganesha bu zihnin bir ürünüdür. Dikkat çekmek gerekirse birçok mitolojik anlatıma tanrı Ganesha farklı şekillerde doğmuş, farklı şekillere bürünmüş, her bir anlatıma göre farklı farklı görevleri mevcut olup bazı anlatımlar bazılarına göre paradoksal özellikler taşımaktadır. Buna rağmen Hindular hepsine ayrı ayrı inanır ve hepsini ayrı ayrı kutsal kabul eder. Bunun nedeni de onlar için tanrının fiziksel hikayelerinden ve mahiyetinden ziyade kendisine inanan insana samimiyeti ve temsil ettiği simgeleri sergileyecek fiziksel yapıya sahip olmasıdır.

Tanrı Ganesha'nın maddi ve manevi doğasından anlaşıldığı üzere bir Hindu, tanrının her anlamda tutarlı oluşuna, estetik güzelliğine, mantıksal çerçevesine önem vermez. Bu nedenle Hindular için tanrılarını mantıksız veya çirkin demek oldukça manasızdır. Onlar için önemli olan görünenin arkasındaki görünmeyen ruhtur. Temsil ettiği manaları üzerinde taşıyan her tanrı kusursuzdur. Nitekim Ganesha da kendisine biçilen her simgeyi kusursuzca sergiler bu nedenle o muhteşem bir tanrıdır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tanrı inancı tüm zamanların üzerinde ve daima insan zihninde konumlanmış aşkın bir varlıktır. Bu anlamda, yaşayan dünya dinlerinden dördünün ortaya çıktığı

bölge olan Hindistan bölgesi, sahip olduğu inanç çeşitliliği ve inandığı çok tanrılı sistemi nedeniyle Dinler Tarihi araştırmaları açısından bir laboratuvar konumundadır. Bu çalışmada da Hindistan'daki tanrı anlayışı ve bu tanrı tasavvurlarının insan ile sıcak teması bağlamının bir sonucu olarak ortaya çıkan antropomorfik tanrı kavramı işlenmiştir. Çalışmamız geçmişin ilk dönemlerinden itibaren bir tarih okuması içerdiğinden genel çerçevede ele alınmış, çok özel spesifik alanlara girilmemiştir ve bu yaklaşım Hindistan'da bulunan inançlardaki tanrı anlayışları tek tek ele alınarak değil genel bir yaklaşımla antropomorfik tanrı tasavvuru ortaya konarak sağlanmıştır.

Antropomorfizm, birçok dinin tanrısı tasvirini bilinçli veya bilinçsiz etkilemiştir. Bunun en temel sebeplerinden biri insanın zihninde şekilsiz bir kutsal tasavvur edememesidir. Fakat her toplumda antropomorfizm farklı boyutları ile vücut bulmuştur. Nihayetinde tanrı her ne kadar insanbiçimci yapıya sahip de olsa en mükemmel metafiziksel yapının temel öznesi olmayı daima sürdürmüştür. Hindu halkının pratik hayatının salt öznesi olan tanrının, antropomorfik bağlamda nasıl açıklandığını ve tarihsel süreçte antropomorfik tanrı tasvirinin felsefi ve mitolojik arka planını baz alarak değişim sürecini, Ganesha örneği ile sunduğumuz bu çalışmada ulaştığımız sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

Antropomorfik tanrı tasavvuru insanın fitri yapısı düşünüldüğünde hemen hemen her dinde kaçınılmaz bir son olmuştur. Öyle ki, tanrıya bir biçim atfetmemek adına adını dahi zikretmeyen Yahudi dininde bile kızan tanrı, güreşen ve kıskanan tanrı gibi antropomorfik tanrı tasvirleri kendini göstermiştir. Fakat politeist ve monoteist inançların birçoğunda bulunan antropomorfik tanrı tasviri tanrı-insan birlikteliği, coğrafyanın etkisi, kültürel farklılıklar düşünüldüğünde farklı biçimlerde mevcut bulmuşlardır. Söz gelimi Yunan kültüründe otorite ailelerin etrafında şekillenen bir halka paralel olarak egemen bir tanrının etrafında şekillenen tanrı tasvirleri vardır. Antik Mısır'da her şehrin kralı kendi kurallarını anayasa ilan ederken aynı derecede her şehrin tanrısai sistemi ve tapınakları da farklıdır. Aynı şekilde monoteist olduğunu iddia eden dinlerin tanrı tasavvurları da incelendiğinde katı bir aşkın tanrı motifi benimsense de anlatılan dilin kalıplarına sığdırılmaya çalışılan tanrı antropomorfik özellikleri ile varlık göstermiştir. Her ne kadar tanrıya atfedilen insanbiçimci özelliklerin mecazi ifadelerle karşılık geldiği o dine mensup olanlar tarafından iddia edilse de görünen bir antropomorfik tanrı tasviri vardır.

Bütün bu tasvirlerin sebeplerinden biri insanın sonsuz bir kavramı sonlu olanda tahayyül etmeye çalışması diyebiliriz. Zira insanın tüm zaman ve mekanın üzerinde olan bir olguyu zaman ve mekanın içinde aşkın bir şekilde tasavvur etmesi oldukça zordur. Yine antropomorfik tanrı eğiliminin sebeplerinden bir diğeri toplumun kendine benzeyen bir kutsala daha kolay yönelmesidir. Zira fiziksel bir benzeşme tanrı-insan arasında samimi bir bağ kurulmasını sağlayacaktır.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan biri de, Hindistan'da var olan antropomorfik tanrı tasavvurunun fiziksel görünümünden öte tasavvufi bir anlamı olduğudur. Buna göre bir Hindu tanrısı tasvir edilirken tarihsel süreç içerisinde sürekli şekil değiştirmesi, Hindu toplumunun tutarsız tanrı anlayışı olduğunun bir göstergesi değil halkın tasavvufi yorumunun farklılıklarının tanrı anlayışına tezahür etmesinin bir sonucudur. Bu noktada, Hindu tanrılarının antropomorfik görünümünün hızlı değişimi Hindu'nun ayıbbı değil arayışdır diyebiliriz. Bu ülkede insanlar tarihin ilk dönemlerinden beri bir arayış içinde ve yolda olmuşlardır. Bu bağlamda antropomorfik tanrı tasvirleri de tasavvufi arayışları esnasında şekil ve boyut değiştirmektedir. Söz gelimi Vedik dönemde insanların doğal afetlere karşı geliştirmeye çalıştıkları silah bağlamına tanrı tasvir edilerek koruyucu tanrı anlayışı hakim olmuş ve antropomorfik özelliklerine doğanın motifleri eklenmiştir. Ardından gelen Uphanishadlar döneminde artık doğaya yönelen ve evreni iyice tanıyan Hindu insanı mistik bir arayış içine girerek tanrı tasavvurlarına tasavvufi bir mana yüklemiş ve biçimlerini de bu bağlamda değiştirmişlerdir. Kısaca Hint dinlerindeki tanrı tasviri biçimin ötesinde bir tasavvurdur. Bu ülkede tanrının ifade ettiği mana görünen maddeden çok daha ötesidir. Bu nedenle Hindistan'da tanrıların estetik görünümüne değil taşıdığı anlama önem verildiğinden bir Hindu tanrısı eğer üzerinde taşıdığı motifleri tam ifade ediyorsa kusursuzdur.

Hindu tanrı tasavvurunun ardındaki manayı en güzel yansıtan tanrılarından biri ve en önemlisi Ganesha'dır. Tanrı Ganesha, kozmik hafızanın, bilgeliğin ve hikmetin efendisi, Dharma'nın koruyucusu, saf farkındalık ve daha da önemlisi kişinin içindeki keşfedilmeyi bekleyen tanrısallıktır. O Hindu felsefesini temsile fil başından başlar ki fil Hindistan'da ilim, irfan ve bilgeliği temsil eder. Tanrısal keşif bilgi-sezgi işbirliği ile mümkündür. Bu noktada Ganesha fil başlı antropomorfik görüntüsü ile tam bir irfan tasviridir. Bu anlamda Ganesha'nın fiziksel görüntüsündeki temsil ettiği bilgelik kafasında başlarken ayaklarında devam eder ve tanrı ayağının altında ezdiği

fare ile cahilliğin, bilgisizliğin, egonun üzerine basar. Zira bu ülkede cahillik ayak altında iken bilgellik baştadır. Hint dinlerinin tanrı tasvirini kusursuz tasvir eden tanrı Ganesha tüm kozmosun bedensel enkarnasyonu olarak kabul edilir. Nihayetinde büyük kulaklarıyla bütün duaları duyması, fil hortumu ile insanın iç dünyasına yolculuğa çıkabileceği enerjiyi sembolize etmesi, ayaklarının şekli ile hem dünyada hem de dünyada olmadan yaşamanın önemini ifade etmesi, karnının büyüklüğü ile insanın hayatındaki tüm acıları sevgiyle yutup sindirebileceğini, insanın hayatında karşılaştığı kötü olayları da farkındalıkla sindirebilecek gücünün içinde olduğunu ifadesi etmesi kozmosun bedensel temsilinin göstergesidir.

Sonuç olarak Hint dinlerinde ve özellikle Ganesha üzerinde antropomorfik tanrı tasvirini anlarken salt görüntüye odaklanmaktan ziyade tanrıların sembolize ettiği tasavvufi anlamları görebilmek aynı zamanda Hindu felsefesini anlamlandırmakla eşdeğer olacaktır. Nitekim temel Hint ilkesi olan her şey değişime açıktır ilkesi, insanın arayış içinde iken yenilenen iç dünyasının tanrı tasavvuruna tezahürü olmuştur. Ayrıca da samimi bir iletişim kurma çabası da tanrıları bu dünyalı yapmış ve neticede zihindeki kategorik yapı içinde tasvir edilmeye çalışılan tanrı tasavvurunda antroporfizm kaçınılmaz olmuştur

KAYNAKÇA

Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, “Antropomorfizm”, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.

Armstrong, Karen, *Tanrının Tarihi*, çev: Oktay Özel ve Hamide Koyukan ve Kudret Emiroğlu, Ayraç Yayınları, Ankara 2008.

- Armutak, Altan, “Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi”, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C:28, S:2, 2002, ss:??
- Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005.
- Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, *Mezhepler Arası Farklar*, Der: Huneyf el-Muhaciri, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, TDV yayınları, Ankara 2011.
- Baigent, Michael, *Babil Kehanetleri*, çev: Ayşe Müge Esenerli, Yakamoz Yayınları, İstanbul 2009.
- Başcı, Vahdettin, “Aquino’lu Thomas’da Tanrı Anlayışı”, *Felsefe Dünyası*, C:??, S:7, 1993, ss:51-55
- Batuk, Cengiz, “Mitoloji ve Kadim Dinler”, Ed: Şinasi Gündüz, *Milel Nihal-Dünya Dinleri*, İstanbul 2021, ss:27-48.
- Beatrice Andre-Salvini, *Babil*, Dost Kitabevi, Ankara 2019.
- Bhagavat Gita
- Bilgin, M. Sıraç, *Yazatlar ve Homa-Aryan Mitolojisi*, Doz Yayınları, İstanbul 1996.
- Bottero, Jean, *Mezopotamya/Yazı Akıl ve Tanrılar*, çev: Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi, Ankara 2012.
- Brown, Robert L., *Ganesh: Studies of an Asian God*, Sri Satguru Publications, New York 1991.
- Buddha, Ömer Hilmi, *Dinler Tarihi*, Vakıf Gazete Matbaa, İstanbul 1935.
- Can, Hatice Derya, “Hint Ateş Tanrısı Agni”, *İSAM*, C:7, S:11, 2002, ss:169-178
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma yayınları, İstanbul 1999.
- Çağdaş, Kemal, “Vishvupurâjva’da Prahlâda Efsanesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:3-4, S:23, Ankara 1965, ss:195-207.
- _____, *Hint Eski Kültür Tarihine Giriş*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1974.
- Çapar, Ömer, “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cild:29, sayı:1-4, Ankara 1978, ss:191-210.
- Çelebi, Asaf Halet, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, Hece Yayınları, İstanbul 2015.
- Çetin, Özer, “Rollo May’de Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik Yansımaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:18, S:35, Çorum 2019, ss:171-186.
- Çifçi, Meryem K., *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öteki Dünya İnancı*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Davis, Roy Eugene, *Yedi Derste Bilinçli Yaşam*, çev: Sabiha Betül, CSA Yayınları, Ankara 2010.
- Demirci, Kürşat, “Hulûl”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999.
- _____, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.

- Demirel, Şengül, *Hint İnanç Sisteminde Tanrı Kavramı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Doktora Tezi, Ankara 2013.
- Dindi, Emrah, “Tur-i Sina Kıssasını İsrailoğullarının teşbihi ve Tescimi Tanrı Tasavvuru Zemininde Okumak”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:2, S:3, Sinop 2019, ss:107-148.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İnkılap Kitabevi, 1958.
- Dumezil, Georges, *Mit ve Destan I: Hint-Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev İdeolojisi*, çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- E.M. Forster, *Hindistan’a Bir Geçit*, Çev: Hasan Fehmi Nemli, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi*, çev: Mehmet Aydın, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____, *Dinler Tarihine Giriş*, çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- _____, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I.*, çev: Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003.
- Eraslan, Yunus, “Kelam Düşüncesinde Antropomorfik Tanrı Tasavvurları”, *Kader Dergi*, C:20, S:1, 2022 ss:134-159.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.
- Eyüboğlu, Sebahattin ve Azra Erhat, *Hosiodes Eseri ve Kaynakları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1977.
- Farabi, *el-Medinetü’l-Fazıla*, çev: Ahmet Arslan, VADİ yayınevi, Ankara 1997.
- Ferre, Frederick, *Din Dilinin Anlamı*, çev: Zeki Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.
- Feuerbach, Ludwig, *Hristiyanlığın Özütü*, çev: Oğuz Özügöl, Say yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Tanrıların Doğuşu*, çev: Oğuz Özügöl, Say yayınları, İstanbul 2015.
- Forster, E.M., *Hindistan’a Bir Geçit*, çev: Hasan Fehmi Nemli, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Freud, Sigmund, *Musa ve Tek Tanrıçılık*, çev: Kamuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul 2022.
- Friedell, Egon, *Antik Yunan’ın Kültür Tarihi*, çev: Necati Aça, Dost Kitabevi, Ankara 1999.
- From, Erich, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, çev: Bozkurt Leblebicioğlu, Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Furlong, David, *Piramitler Gerçeği*, çev: Selim Yeniçeri, İzdüşüm Yayınları, İstanbul 2001.
- Gökdemir, Orhan, *Din ve Devrim*, Destek Yayınları, İstanbul 2010.
- Günaltay, M. Şemseddin, *Türk Tarihinin İlk Devirleri-Uzak Şark-Kadim Çin ve Hind*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937.
- _____, *Yakın Şark-Elam ve Mezopotamya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1937.
- Günay, Nasuh, “Yoganın Mahiyeti ve Çeşitleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:2, S:19, Isparta 2007.

- Gündüz, Şinasi, *Güç, İktidar ve Kutsal Tanrı-Kral'dan Tanrı-İnsan'a*, Hikav Yayınları, İstanbul 2020.
- Harman, Ömer Faruk, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV yayınları, İstanbul 2011.
- Has, Kenan “Yeni Ahit Metinlerinde Geçen Uluhiyetle ilgili Cümleler Üzerine Bir Tahlil Çalışması”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C:7, S:21, ss:51-66.
- Hidayet, Sadık, *Hidayetname*” çev: Mehmet Kanar, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2005.
- Hollingsworth, Marry, *Dünya Sanat Tarihi*, çev: Banu Ergüder ve Doç. Dr. Rengin Küçükerdoğan, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2010.
- Homerios, *İlyada*, çev: Azra Erhat ve A. Kadir, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1958.
- Hosiodes, *İşler ve Günler*, çev: Azra Erhat ve Sebahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- Hume, David, “An Enquiry Concerning Human Understanding”, *The Philosophical Works*, Edt: Thomas Hill Green and Thomas Hodge Grose, Vol:4, London 1964, pp:1-135.
- _____, “The Natural History of Religion”, Edt: Thomas Hill Green and Thomas Hodge Grose, *The Philosophical Works*, Vol:4, London 1964, pp:307-363.
- İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.
- İncil.
- Jordan, Micheal, *Dictionary of Gods and Goddesses*, Facts on File Library of Religion and Mythology, New York 2004.
- Karalar, Şeyma, *Yunan Mitolojisindeki Antropomorfik Tanrı Anlayışının Hristiyanlıktaki İzleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019.
- Karataş, İbrahim Ethem, “Max Müller’e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:2, S:3, ss:54-85.
- _____, “Budizm’de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, C:13, S:1, Manisa 2015, ss:85-105.
- _____, “Hinduizm’in Vedalar Dönemin Güneş Tanrıları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:36, C:2, S:36, İzmir 2012, ss:249-265.
- _____, *Hint Dinlerinde Tanrı Anlayışı (Hinduizm Örneği)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1999.
- Kaya, Korhan, “Vedaların Bilinmeyen Tanrısı ‘KA’”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:1-2, S:33, Ankara 1990, ss:281-292.
- _____, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.
- _____, *Hintlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, *Vetalapançavimşati: Hortlağın Yirmibeş Hikayesi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2018.

- Kılıç, Sadık, *İslam 'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Kılıç, Yusuf ve H. Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:1, S:1, 2009, ss:159-178.
- Kısayol, Mustafa, “Bhagavat Gita Perspektifinden Hinduizm’de Tanrı İnancı,” *Kültür Araştırmaları Dergisi*, C:??, S:7, 2020, ss:48-67.
- Kızıl, Hayreddin, “Hint ve İran Mitolojilerine Göre ‘Mitra’”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C:10, S:??, 2013, ss:26-40.
- _____, “Rig Veda ve Avesta Tanrı Ponteonundaki Benzerlikler”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C:1, S:13, 2013, ss:29-52.
- Kitab-ı Mukaddes.
- Knott, Kim, *Hinduizm'in ABC'si*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000.
- Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi- Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.
- Kramer, Samuel Noah, *Sümerler*, çev: Özcan Buze, Kabalcı yayınları, İstanbul 2002.
- Kurhan, Mürüvvet, “Asırlar Boyu Tanrı Re”, *Türk Tarih Kurumu*, C:58, S:221, 1994, ss:1-28.
- Kutlutürk, Cemil, “Hinduizm’e göre Tanrı Vishnu’nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:55, S:1, Ankara 2015, ss:141-160.
- _____, *Hinduizm’de Avatar İnancı*, Otto Yayınları, Ankara 2018.
- Kur’an-ı Kerim.
- Lochtefeld, James G., *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, New York 2002.
- May, Rollo, *Özgürlük ve Kader*, çev: Ali Babaoğlu, Okyanus Yayınları, İstanbul 2017.
- Meriç, Cemil, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, Der: Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Mc, William H., *Dünya Tarihi*, çev: Adam (Alaeddin) Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2021.
- Oates, Joan, *Babil*, çev: Fatma Çizmeli, Arkadaş yayınları, Ankara 2015.
- Ovalı, Turgut, “Bir Medeniyet Tasavvuru Olarak Kurucu Hint Metinleri, *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, C:4, S:2, 2019, ss:115-134.
- Öz, Mustafa, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C:13, S:??, İstanbul 1996, ss:333-337.
- Öz, Ruhullah, *Antropomorfist Tanrı Tasavvuruna Karşı Fahreddin Er-Razi’nin Tenzih Anlayışı*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilin Dalı Kelam Bilim Dalı Doktora Tezi, Diyarbakır 2018.
- Öztürk, Özhan, *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü: Hint Mitolojisi Sözlüğü*, Phoenix Yayınları, Ankara 2009.
- Platon, *Sokrates’in Savunması*, çev: Ali Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2019.

Puranalar

Radhakrishnan, S. ve Charles A. Moore, “Hint Düşüncesine Genel Bir Bakış”, çev: Ali İhsan Yitik, Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, C:1, S:16, 2004, ss:1-13.

Raju, Poala Trupati, *Asya Dinleri*, çev: Abdullah Davutoğlu, İnkılap Yayınları, İstanbul 2002.

Rig Veda

Rosenberg, Donna, *Dünya Mitolojisi*, çev: Koray Akten ve Erdal Cengiz ve Atıl Ulaş Cüce ve Kudret Emiroğlu ve Tuluğ Kenanoğlu ve Tahir Kocayigit ve Erhan Kuzhan ve Bengü Odabaşı, İmge yayınları, Ankara 2003.

Rubben, Walter, *Budizm Tarihi*, çev: Abidin İtil, Edt: Korhan Kaya ve Esra Kökdemir, Salon Yayınları, Konya 2022.

_____, “Budizmanın Menşei ve Özü”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:2, S:??, Ankara 1943, ss:115-131.

_____, *Eski Hind Tarihi*, çev: Cemil Ziya Şanbey, İdeal Matbaa, Ankara 1944.

_____, *Eski Metinlere Göre Budizm*, çev: Lütfü Bozkurt, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1983.

Schimmel, Annamaria, *Dinler Tarihine Giriş*, Der: Recep Kibar, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2016.

Sena, Cemil, *Tanrı Anlayışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.

Sönmezdağ Zöngür, Canan, “Hinduizm’in Önemli Tanrı ve Tanrıça Heykelleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:5, S:52, 2017, ss:113-147.

Strong, John S., *The Legend of King Aşoka*, Motilal Banarsidass, New Delhi 2016.

Svabodo, Robert E., *Kundalini*, çev: Nur Yener, Okyanus yayınları, İstanbul 2006.

Şener, Habib, “David Hume’un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:??, S:11, Iğdır 2017, ss:241-269.

Şeybe, Abdülkadir, *Çağdaş Dünya Dinleri*, çev: Osman Cilacı, Beyan Yayınları, İstanbul 1983.

Taylan, Necip, *İlim-Din İlişkileri, Sahaları, Sınırları*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979.

Tekin, Arif, *Sümerler’den İslam’a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yayınları, İstanbul 2010.

Tekin, Mustafa, *Bir Dünya Tanrı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2022.

_____, “Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:?, S:10, 2003, ss:475-492.

Tezokur, Hadi, “Hindu Mezhebi Şaktizm: Tanrıça Kali”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:22, S:11, 2019, ss:119-128.

Tokat, Latif, “Dinin Sembolik Dili”, *Milel ve Nihal*, C:6, S:1, 2009, ss:76-98.

_____, *Dinde Sembolizm*, Ankara okulu yayınları, Ankara 2012.

Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM yayınları, İstanbul 2013.

Tümer, Günay ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997.

Uludağ, Süleyman, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C:2, İstanbul 1989, ss:246-247.

Uncu, Ebru, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011.

Upanishadlar

Vercoutter, Jean, *Eski Mısır*, çev: Emine Çaykara, İletişim Yayınları, Ankara 2020.

Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, DİB, Ankara 1983.

Yıldırım, Murat Hakan, *Yahudi ve Hristiyan Kaynaklarında Tanrı İmgesi*, Ozan Yayınları, İstanbul 2010, ss:215-216.

Yitik, Ali İhsan, “Vedalar ve Kaynağı Üzerine”, *Milel Nihal*, C:1, S:8, 2011, ss:225-250.

_____, *Hint Dinleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2006.

_____, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Edt: Şinasi Gündüz, Ankara 2007.

Yutang, Lin, *The Wisdom of China and India*, The Modern Library, New York 1942.

Zeren, Zehra, (2010). *Hint Kökenli Dinlerde Tanrı Tasavvuru*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

The “Milk Miracle” That Brought India to a Standstill”, *BBC News*, (December,14,2016), <https://www.bbc.com/news/av/magazine-38301718>, (11/10/2023).

Mumbai Journal, “Indians Some Seeking Brighter Fortunes Celebrate Vibrant Ganesh Festival,” *The New York Times*, (Sept. 15, 2016), <https://www.nytimes.com/2016/09/16/world/asia/mumbai-india-ganesh-festival.html> , (29.03.2023).

ÖZ GEÇMİŞ

Sevgi Özdemir, Samsun Terme İmam-Hatip Lisesi’ni bitirdikten sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yaygın Din Öğretimi ve Uygulamaları bölümünden 28.06.2013 tarihinde mezun oldu. 2013 yılında OMÜ Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans programına girdi. Mezuniyetinden bu yana Milli Eğitim

Bakanlığında DKAB öğretmeni olarak görev yapan Sevgi Özdemir orta derecede İngilizce bilmektedir. Temel ilgi alanları, Dinler Tarihi.

İletişim Bilgileri

ORCID ID : 0000-0002-9361-9843

Yayınlar

1. Özdemir, Sevgi, *İlahiyat Alanından Uluslararası Araştırma ve Derlemeler*, “Spinoza ve Maimonides’te Nübüvvet Nazariyesi”, Serüven Yayınları, Mart 2023. ISBN:978-625-6399-81-5